М. ІРЧАН

ТРАГЕДІЯ ПЕРШОГО ТРАВНЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

О. МАРЕНКОВ 28

У.С.Р.Р.
ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО

М. ІРЧАН

ТРАГЕДІЯ ПЕРШОГО ТРАВНЯ

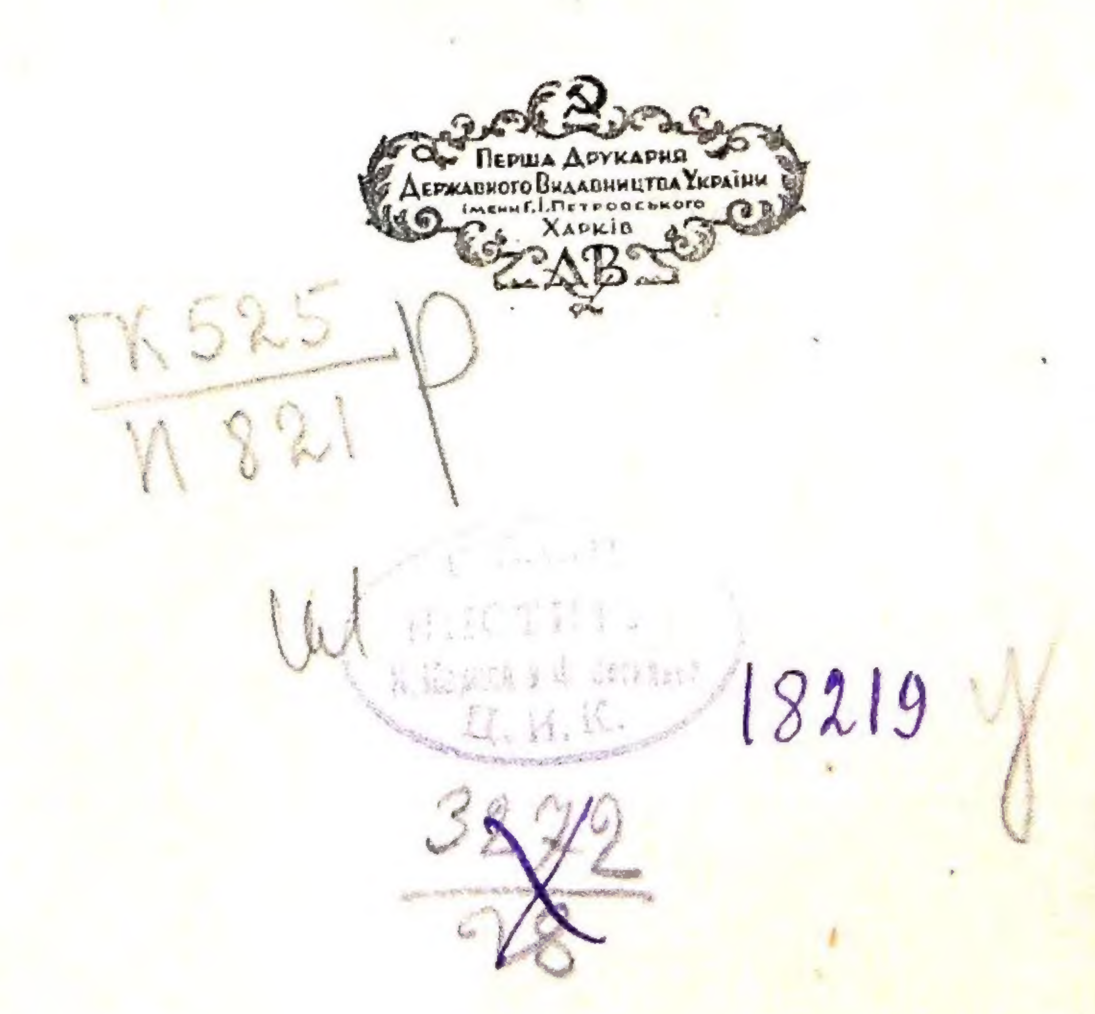
СПОГАДИ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

ЧАСТИНА ПЕРША

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1928

9 (477)

Укрголовліт № 457. 22/II 1928. Зам. № 1222. Тираж. 5000.

ПЕРЕДМОВА

М. Ірчан дійсно яскраво намалював сторінку з історії кривавої боротьби робітників і селян за Радянську Україну. Хоч він майже виключно зайнятий подіями та станом галицької армії, але з кожного рядка книги, і з волі автора, і мимо його волі, встає величезна картина впертих боїв робітничо - селянських мас України із своїми класовими ворогами; боїв, що точилися роками, що йшли від перемог до часткових поразок і від часткових поразок знов до перемог; упертих боїв з розпаленою українськими соціял - зрадниками та буржуазними й дрібнобуржуазними українськими колами атмосферою шовінізму та націоналізму; боїв, увесь тягар яких винесла на своїх плечах славетна робітничо - селянська Червона армія під проводом комуністичної партії.

„Трагедія першого травня“ — епізод цих великих боїв, і трагедія ця зрозуміла з соціяльно-політичного погляду. Історичні умовини розвитку Східньої Галичини, її загально-економічний стан та політична ситуація, природно, висовували на кін політичної класової боротьби українську буржуазію. Українська буржуазія боролася за своє соціяльне та політичне буття в умовинах польського великодержавного режиму й закликала до національно-революційної боротьби. Робітництво та селянство Галичини відчувало завше гніт подвійного пригноблення — національного та економічного.

І цілком природно, що українська буржуазія намагалася відогравати й відогравала в польсько-українській боротьбі керовничу ролю.

Повільність зросту класової свідомости трудящих Галичини та загострення українською буржуазією та інтелігенцією уваги виключно на національно-державних моментах боротьби сприяли цій керовничій ролі, що ясно вела до економічного й політичного панування над трудящими Галичини замість польської буржуазії своєї „рідної“, української.

Галицька українська армія, що наприкінці 1919 року опинилася на терені України, ішла під проводом виключно української буржуазії. В її командному та рядовому складі була сила української інтелігенції, учнів вищих шкіл, що ідейно володіли думками стрільця, цілий час дратуючи його націоналістичним чадом та заховуючи від нього класові протиріччя української буржуазії та трудящих Галичини. Ця армія була такою, коли проходила перший етап боротьби з польською буржуазією за національне визволення Східньої Галичини (і тоді вона виконувала свою революційну ролю); такою вона пішла на злуку з Петлюрою та недобитками його війська, легко повіривши злочинній брехні українських соціял-зрадників про Радянську Україну — „фікцію“, про „московське“ поневолення; такою вона за проводом тієї ж української буржуазії, інтереси якої ніяк не могли бути спільними з інтересами Радянської України, пішла на злуку з Денікіном, а потім знову з буржуазною Польщею.

Складна військова ситуація з початку 1920 року та непевний настрій частини стріль-

ців що до дальших боїв примусили командування галицької армії піти на злуку з Червоною армією.

Цілком ясно було, що в частині своїй, у цілому своєму командному складі, галицька армія була далека від тої спаяної класовою свідомістю армії, якою була вже тоді Червона армія. Більш того: частина армії і командний склад її були класово - ворожим нам елементом.

Ось чому в тодішній галицькій армії, яку цілий час нацьковували на комуністичну партію та на Радянську Україну галицька українська буржуазія, Петлюра та його прихвосні, було надзвичайно тяжко вести, після переходу її на радянський бік, політичну роботу. Завдання ще більш утруднювалось, як правильно зазначив М. Ірчан, тому, що стрілець ще до того був „вихований в атмосфері німецького мілітаризму“ та цілковитої покори офіцерству.

Ми прийшли до могутньої Червоної армії шляхом революції. Наша Червона армія відбила собою структуру нашого нового громадянства; ми використовували старий командний склад, переробляючи його під керовництвом твердих комісарів - більшовиків, одночасно

висовуючи й готуючи новий робітничо - селянський червоний командний склад. Але й у таких умовинах скільки було незчисленних зрад з боку старого комскладу на широких фронтах громадянської війни!

Тільки шляхом довгого добору кінець-кінцем Червона армія утворила свій комсклад.

І коли все це взяти під увагу, то нічого дивного немає в тому, що сталося в галицькій армії. В ній з багатьох політичних міркувань треба було швидко провести реорганізацію, заховуючи не деякий час велику частину старого комскладу, як спеціялістів, бо инших не було.

До цього слід додати, що великою другою шкодою була надзвичайно мала кількість свідомих галичан-бойців, що рішуче розірвали з ідеологією української буржуазії і щиро стали на бік компартії та Радянської України.

Я згадую зараз велику впертість, яку виявив командний склад галицької армії що до військової реорганізації, починаючи від такої очевидно великого значіння справи, як заведення комісарського складу та політично-виховної роботи, і кінчаючи, на перший

погляд, дрібною, як скасування жовто - блакитної стрічки та тризуба.

„Головне командування думало поступовно зробити з почервонілої армії Червону армію" — пише М. Ірчан. Головне командування добре розуміло, що за тодішніх обставин і за такого командного складу (а почасти й складу самих частин), що мала галицька армія, частковою реорганізацією та політичним вихованням, надзвичайно обмеженим у часі, не можна було зробити Червоної галицької армії. Майбутня Червона галицька армія робітнича та селянська будуватиметься иншими, добре нам із нашого недавнього минулого відомими шляхами.

Тоді, в умовинах війни з буржуазною Польщею, в часи очевидного для кожного, навіть мало свідомого стрільця, поневолення польською буржуазією Галичини та цілковитого запродання українською буржуазією інтересів трудящих Галичини польським дідичам та капіталістам, гасло визволення Галичини в ім'я інтересів трудящих Галичини силами галицьких червоних частин за допомогою братньої Червоної армії було гаслом, що відповідало

тодішньому політичному моментові; настрій частини стрільців та командного складу що до повороту до Галичини через бої з білополяками та військова ситуація на фронті — все це разом узяте вимагало швидкої заходами й часом реорганізації колишньої галицької армії та виводу її на фронт.

Сам М. Ірчан правильно доводить, що поруч із ганебною поведінкою окремих галицьких частин підчас наступу поляків у квітні 1920 року на Україну були частини, що віддано, хоробро билися з численними, ліпше озброєними ворогами та чесно гинули в цих боях.

Тимчасові перемоги польського війська на терені України наприкінці квітня та з початку травня 1920 року вдарили по перших, ще занадто свіжих, звязках колишньої галицької армії з Червоною армією та радянською владою.

Наявність у той час у деяких місцях південно-західньої частини України невеликих окремих петлюрівських банд ускладняла становище.

Все це, а головне — соціяльно-політична природа колишньої галицької армії, легко розвязало ворожі революційно-пролетарському

рухові сили серед окремих галицьких частин та в день пролетарського свята, 1 травня 1920 р., привело ці частини до одвертої зради інтересів трудящих, і в першу чергу — трудящих Галичини.

Давно перегорнули трудящі України цю криваву сторінку збройної боротьби із своїми ворогами, давно перегорнула свою сумну сторінку з боротьби в 1920 році та невелика ліпша частина свідомих робітників та селян Галичини, що чесно йшла на бій з польською, українською та світовою буржуазією: робітничо - селянський рух Західньої України з кожним роком набирав та набирає де - далі більшого напруження; найсвідоміша частина пролетаріяту та селянства давно вже створила комуністичну партію Західньої України, що розгортає масову роботу; загострюється де - далі більше класова боротьба трудящих Західньої України з буржуазією. Зусиллями комуністичної партії Західньої України та польської комуністичної партії вперто нищиться соціял - шовіністичний чад — це знаряддя, яким також намагається тримати в своїх руках несвідому частину трудящих українська

та польська буржуазія, і недалеко, ми гадаємо, день, коли під проводом комуністичної партії Західньої України та польської комуністичної партії, цих бойових штабів робітництва та селянства, трудящі Західньої України скинуть з своєї шиї своїх гнобителів. Тоді, лише тоді, одержить відповідь кожний трудящий Західньої України на запитання М. Ірчана: „А хто ж відповідатиме перед історією за всі ці злочинства, хто дасть звіт за затрату ста тисяч людей?"

М. Михайлик

ВІД АВТОРА

Мої спогади з громадянської війни на Україні виходять оце другим накладом. Перший наклад вийшов у Нью-Йорку (1923 р.) і Вінніпезі (1925 р.).

Друкуючи свої спогади, я свідомий того, що даю потрібний матеріял у першу чергу до історії української галицької армії, особливо до її зради на фронті весною 1920 р.

Цей сумний, хоч і важливий момент, на жаль, до сьогодні ще не висвітлений. І хоча мої спогади не охоплюють життя всіх тодішніх галицьких частин на Україні, все ж дають вони історичний матеріял про одну найкращу галицьку частину, що того сумного періоду відограла не останню ролю.

Зазначую, що в багатьох місцях я примушений у своїх спогадах не подавати повністю прізвищ людей, а даю тільки початкові

літери або й псевдоніми. Більшість цих людей живе зараз у Галичині, і виявлення їхньої діяльности в червоних частинах дало б змогу польській шляхті переслідувати так їх, як і їхні родини.

М. І.

м. Вінніпеґ,
Канада, 6 жовтня 1927 р.

ВСТУП

Перед моїми очима пожовклі, на різних-різнорідних клаптиках паперу власні спогади, а власне — щоденник, писаний на фронті 1920 року. Перекладаю сторінку за сторінкою і бачу тодішні хвилини. Такі далекі й такі близькі! Кожний листок нагадує мені час і годину, де писав я свій щоденник. А писав його в дуже незавидних умовинах. І в полі, в лісі, і в сільській хатині, у білому полоні та в бур'янах, ховаючись від страшних мук польських панів. Цінні ці пожовклі папірці для мене. Вони одні переживали зі мною всі страхіття громадянської війни, і тільки з ними ділився я своїми муками й радощами. І лише вони затримали свіжі та правдиві відбитки тодішніх кривавих днів.

По правді я повинен починати свої спогади з 1 листопада 1918 року, тоб-то з часу

розпаду Австрії і початку українсько-польської війни в Галичині. На жаль, це важче для мене. Всі спогади й матеріяли до війни в Галичині, перебування галицької армії на Україні й переходу до Денікіна пропали враз із „Пресовою кватирою ЧУСС“ під Козятином 30 квітня 1920 року підчас одчайної боротьби оточених польською армією червоних усусусів. А пропав там цілий архів, надзвичайно цінний для історії. Там були не тільки записки, але й оригінальні документи українсько-польських переговорів у Львові, прегарно опрацьована вся денікінщина, махновщина й тисячі фотографій та малюнків. Довгі мої розшукування і моїх товаришів, особливо художника тов. Івана Іванця, в пізніших роках були даремні. Мабуть, цілий, архів, що був у двох великих скринях, польські офіцери спалили або дали селянам на „бумажку“ для махорки. Та не виключене й те, що якийсь майбутній історик стрінеться ще з нашим архівом у варшавському музеї. Зараз годі про це говорити.

Подекуди мій щоденник досить наївний. За тодішніх часів, я, молодий комуніст без

життєвої практики, без досвіду, захоплений цілком боротьбою з капіталістичним насильством, розмірковував часто по-дитячому, примітивно. З природи мрійник, я бачив усе не такими очима, як инші. І тоді я був дуже щасливий; тому і хай це щастя лишиться, як документ моєї молодої душі тодішнього часу. Я не роблю ніяких поправок у щоденнику.

М. Ірчан

20. II. 1923

ЖАХ ПЕРЕД БІЛЬШОВИКАМИ[1])

Перша бригада УСС (усусуси), найкраща військова частина української галицької армії, переживала денікінщину в малому містечку на Поділлі — Браїлові — та його околицях. Щоправда, не переживала, а доживала, бо невблаганний тодішній цар і бог армії — плямистий тиф немилосердно косив стрільців. Всі шпиталі й хати були завалені хворими. Люди ходили, як тіні. Хто був ще здоровий, той

[1]) Цей розділ пишу тепер з пам'яти, бо в щоденнику його немає — загубився. А він дуже потрібний до нав'язання з дальшими подіями.

В цих спогадах я даватиму картини особливо з життя 1-ої бригади Українських Січових Стрільців. Декілька слів для пояснення. З вибухом світової імперіялістичної війни галицькі українці утворили окремий український полк по австрійському боці, що офіціяльно звався „Легіон Українських Січових Стрільців", а в скороченні називали його „усусуси" (УСС). За кілька років на війні УСС створили свою пресу, видавництво й оригінальні пісні. З розвалом Австрії вони були ядром і основою галицької української армії й існували в ній, як 1-а бригада УСС,

ждав своєї черги. Не забуду ніколи тих двох важких місяців у Браїлові. Кілька тисяч людей боролися із смертю. Я був на кватирі з поетом Романом Купчинським та Левком Лепким. Всі три поки-що здорові. Але до нас заходило кожного дня багато товаришів, і це тільки давало запоруку, що вони занесуть у нашу кімнату тифозні „звірятка". Ми, намазані нафтою та обсипані нафталіною, просили їх не приходити. Писали на дверях, що „гостям не раді", а в кімнаті на лавках і ліжках наліплювали цілі афіші — „не сідати". Але це не помагало. Прокинемося рано, а в хату входить хто-будь і каже: „Цієї ночи вмерло 80 стрільців"... Спершу ми дивувалися, жахалися, але потім привикли й питали спокійно-байдуже:

опісля — в Червоній армії — як 1-а галицька бригада червоних УСС. В бригаді УСС був усе свідоміший, революційний елемент, тому-то усусуси за час свого існування відограли значну ролю у військовому й політичному житті галицьких українців.

Всі инші галицькі вояки звалися у к р а ї н с ь к і с т р і л ь ц і, без додатку с і ч о в і (УС). За Центральної Ради, гетьманату й петлюрівської Директорії на Україні були ще С і ч о в і С т р і л ь ц і (СС або есеси), що ними командував Є. Коновалець. Це в більшій мірі були теж галичани, що були найвірнішою військовою частиною Центральної Ради та Директорії. В українській галицькій армії вони не були ніколи.— М. І.

— Тільки 80? А вчора було 120.

Не вражали вже цілком відомості про смерть найближчих товаришів, з якими ми спільно жили шість років. Умер — то вмер, яка ріжниця? І байдуже чекали своєї черги. Швидко вона прийшла й до нас і забрала Левка Лепкого в шпиталь, а я з Купчинським якось викрутилися.

З денікінцями в нас не було ніяких стосунків. В Браїлові їх і не було. Справді, з Вінниці прислали були двох денікінських „лікарів“ — фельдшерів, але вони швидко втекли, бо в Браїлів зайшов із своїми „хлопцями“ відомий погромщик „отаман“ Шепіль. Нашу бригаду він не займав, бо ми були „нейтральні“. Все-таки захватив два скоростріли з собою, помимо протестів напівживих тифозних стрільців.

Штаб армії (галицької) стояв тоді у Вінниці. В нас було телефонне сполучення з ним, але не було що телефонувати, хіба подавати свіжі цифри померлих.

Життя пливло у вічному напруженні й чеканні смерти. Ми рішуче не орієнтувались тоді в політичній ситуації. Невідомо було,

де подівся Петрушевич, а де Петлюра. Невідомо теж, що буде з нами. Ходили чутки, що Петрушевич перебуває в денікінському головному штабі в Одесі, а Петлюра на Волині віддався Червоній армії. Ми були відрізані від світу. Ні газет, ні вісток. Жили одним: тифом і — що буде? Правда, час од часу приїздив дехто з Вінниці і приносив з собою „штабові сплетні“. Вперто переказували тоді в штабі, що галицьку напівживу армію перевезуть до Криму, в околиці Миколаєва, Одеси, Херсону. І наші старшини мріяли про ясні кримські ночі, про море...

Поет Купчинський Роман, що на злобу дня любив писати по-польському, так описував розмову польського майора з українським попом у Галичині:

Піп:

Proszę siadać i dużo, dużo opowiadać...

Майор:

Hm... Panie tego... Nasze wojska
Już są na milę od Żmerynki.
Galicz... czy tego, Małopolska,
Jest już spokojna...

Піп *(зідхаючи)*:

Bogu dzięki!..

Майор:

Petlura uciekl do Trockiego,
Ze cobą wziął Starosolskiego,
I jeszcze kogoś.
A hołota, chłopstwo rozkradło mnóżstwo złota
I poszło sobie...
Tam za Żmerynką i Winnicą
Stoją w gubernii podolskiej
Ci ukraińcy z Małopolski
Z swoją piechotą i konnicą...[1])

Я навмисно зацитував цей вірш, що свідчить, як мало ми орієнтувалися. Фактично ми були переконані, що Петлюра піддався червоним, і про його „союз" із Польщею ми рішуче нічого не знали.

Аж лист нашого командира до часів денікінщини, отамана Осипа Букшованого, що в той час працював підпільно в революційних організаціях на Поділлі, висвітлив нам чимало. Листи привозили звичайно підпільники-більшовики. Тов. Букшований інформував нас точно про „союз" Петлюри, про близький кінець „побідоносної" добровольчої армії та взивав і підкреслював, що ми можемо й мусимо орієнтуватися лише на

[1]) Це уривки з драматичного етюду „На св. Андрея", що його посвятив автор мені. На жаль, рукопис узяли в мене „повстанці", як я попав пізніш до них у полон. — М. І.

Червону армію. Пригадую собі добре його план, що він його описував в одному з листів: перетягнути бригаду в околиці Бардичева і там перейти до червоних.

Але здійснити цей план, помимо найкращого бажання, було неможливо. По-перше, ми були безсильні. Здорових людей на цілу бригаду було не більш як двісті, а тисячі боролися із смертю або були після недуги не в силі не тільки йти, але й навіть їхати. По-друге, наші всі коні ледве трималися на ногах і гинули з голоду не менш як люди. На селянські підводи не могли надіятись, бо на це треба було збройної сили. По-третє, штаб армії був би не дозволив такого маневру і, певно, вислав би проти нас останки озброєних сотень або й денікінців. А ми не були в змозі прорватися силою.

Аж одного вечора наше звичайне тифозне життя перервала нова подія. До Браїлова примчав над вечір відділ галицької кінноти, на чолі з офіцером-німцем. Це були останки кінноти 1-го галицького корпусу. Від них ми довідалися, що вони втікають від більшовиків. Вранці за Козятином вони

мали короткий бій і втекли, обминаючи Вінницю, де був штаб армії, і пригналися аж до Браїлова, сорок верстов за Вінницею. (Як ми опісля міряли їх дорогу на мапі, то ствердили, що славні кіннотчики за дев'ять годин їзди (утечі) по болотяних дорогах зробили сто верстов!) Офіцер-німець, досить переляканий і заболочений, розказував, що на них напали за Козятином на фронті якісь мужики-більшовики і дали такого прочухана, що „полк" мусив утікати. А за „мужиками" йде сила регулярного червоного війська, і завтра-після завтрого воно буде в Браїлові.

Як не як, а нас усіх охопив жах. Виховані на контр-революційній пресі та різних балачках, ми уявляли собі Червону армію як щось страшне, і були певні, що червоні поріжуть усіх нас поголовно. (Бодай було таке загальне уявлення, про одиниці не згадую). І теперь перед нами стало ребром питання: що далі? Відступати? Куди? І як? Військо хворе, тисячі людей без ніяких ліків борються із смертю. Куди ж іти і чи йти?

Вночі телефоном ми одержали з штабу армії повідомлення, що денікінська армія

розбита в пень під Орлом і відступає з неймовірною швидкістю.

Ніч була тривожна, бо кавалеристи - втікачі намагалися ще влаштувати єврейський погром, але це не вдалося їм. Стрільці нашої бригади силою розігнали кавалеристів, що встигли ограбувати тільки одного бідного кравця.

На другий день командир бригади Б - ч скликав військову старшинську нараду. Це було 20 грудня 1919 року. Нарада відбулася в єврейській школі, і її метою було висвітлити, що далі робити — чи відступати з денікінцями, чи чекати на червоних?

Виступало багато людей, але загальний настрій був такий, щоб не йти з Денікіном. Пригадую собі, як говорив бойовий залізний артилерист Др. Воєвідка Ярослав:

— Доки ми будемо проституткою? Доки будемо віддаватися то одним, то другим?

А скромний чотар тов. Степан Мельничук, з червоною стрічкою на шапці, сміливо заявив:

— Моя думка — не йти, а чекати на Червону армію тут.

І він не пішов. Залишився.

Кінець - кінцем, після довгих суперечок вирішено лишити біля хворих малу частину здорових людей для піклування, а решта, хто може, буде відступати за вказівками штабу армії.

22 грудня 1919 року ми вирушили в дорогу. Дивний був це похід. Підводи без кінця й міри. Кволі коненята тягнули понад силу розкислим болотом вози з усяким, часто непотрібним, „барахлом". А на кожній підводі сиділи скулені, прикриті різним лахміттям стрільці, що виглядали як трупи. Це ті „щасливці", що перейшли кризу тифу, але ще не цілком видужали. Пішком тяглося кількасот вимучених, обірваних людей. Бойова вартість тих людей рівнялася дрібній комашці, що заміряється вбити слона. Це дуже добре розуміли селяни, що були дуже ласі на грабунок кожної армії, яка лише відступала. Але нас не чіпали, бо, мабуть, жаль було.

Ночували по селах. І де не прийшли, там заставали вже хворих стрільців инших галицьких частин. Звичайно в кожному селі ми залишали після нічлігу значну частину нашої бригади.

Всі були зневірені, розбиті до краю. Хоч теши кілки на голові — нам байдуже. Куди йдемо, чого — все це байдуже. Аби йти...

Штаб армії прислав нам добру в'язку відозв до населення. Відозву написав хитромудро галицький офіцер, але анонімно, від „щирого українця".

Наскільки пригадую собі, „щирий українець" давав за примір українським селянам галичан, як то вони терплять за самостійну Українську Народню Республіку, і закликав разом з ними повстати та утворити сильну армію. Цю відозву тихцем розкидали офіцери по селах, але вона служила тільки на „курительну бумажку". Між иншим, мова в ній була дуже „ц. к. ради школьней-крайовей" [1]), і розумніший селянин моментально догадувався, що братів-галичан хвалить не „щирий українець-наддніпрянець", а таки брат-галичанин.

Це були одні з останніх спроб галицького командування „розбудити народні маси".

---

[1]) Цісарсько-королівської (австрійської) шкільної краєвої ради, яка що до української мови була страшенно консервативна. — М. І.

Та маси спокійно або вилежувалися в теплій хаті на печі, або чигали, щоб захопити щобудь з обозу або „купити“.

Не зайвим одначе згадати, що в Браїлові, а потім навіть по селах, ми стрічали малі українські відозви „Подільського підпільного революційного комітету більшовиків“ до „товаришів-галичан“, в яких згаданий комітет закликав стрільців не відступати за денікінцями, а лишатися на місці та з'єднуватися з Червоною армією. Він звертався теж до старшин, ґарантуючи їм життя. Ця відозва мала великий вплив. Багато стрільців лишалося по селах, а між тими, що відступали, втілялася щораз глибше ідея з'єднатися з Червоною армією.

Ми відступали через Тульчин на Тростянець, до м. Бершади, що граничить з Херсонщиною. Неприємно згадувати ці дні. Страшні вони. Надворі туман, болото, а ми тягнемося з похиленими головами і не знаємо — куди, чого? Коні падають, здихають по дорогах. В болоті лишаються підводи без коней. Хворі вмирають серед поля, в лісах. Їх лишають на болоті й далі. А навколо — поля, поля і тумани. Ні живої душі, тільки

одні мовчазні галичани тягнуться, як недобитки, як каторжани на Сибір. Не чути ні гомону, ні співу, лише войкання й гулюкання на коней. А на возах — апотеоза галицької армії: труп'ячі обличчя, запалі очі, тонкі страшні постаті в лахміттях. Цю велику трагедію може зрозуміти лише той, хто сам пережив її. Тисячі людей — роздягнених, роззутих, хворих, без притулку, без ніякої надії. Коли мені хтось скаже, що людина не може стратити цілком надії, я відповім: брехня! Був час, коли не було найменшої надії в людей. Найменшої — кажу, бо не було на віщо надіятися. Одинокі, чужі, серед безмежних просторів України, безборонні, розбиті люди могли про одно мріяти — відпочинок. Про хату, теплу одежу, гарячу страву. А більш рішуче про ніщо.

В 1-ій бригаді УСС, як я вже згадував, денікінщина майже не була відома. Ми не мали нічогісінько спільного з добровільцями. Звичайно, ми думали і ставилися до них так, як повинні, і нашим бажанням було, щоб із них не стало сліду. По правді, відступаючи за ними, ми відступали по інерції, сами не

знаючи чого. Та ж ясно було, що Денікін пропав. На нього в нас і не надіялися ніколи. А червоні? Хай я буду щирий. Перш усього ми не мали поняття, що таке Червона армія, а більшовизм взагалі. Ми в більшості не знали таких елементарних понять, як соціяльна революція або комуністична партія. Виховані в сліпому націоналізмі, до того всі люди молоді, що по-правді виросли у війську, бо 16- 18-літніми хлопцями вступили в армію і були в ній уже шість років. Армія була точна копія буржуазних армій, де вояк є манекен, машина, а не громадянин. Потім різні видумки про звірські вбивства, різні грабунки й т. ин. більшовиків. Словом, ми думали, що більшовики — це якісь люди з одним оком. Люди — не такі, як ми. Поза цим, ми не знали, як ставляться вони до нас. Не знали, чи приймуть нас та що зроблять з нами. Справді, бригада УСС майже не воювала з ними на фронті, а більше з Денікіном, але це не важно. Важно те, що з'єднання з червоними було для нас хоч близьке, але неясне й жахливе. А офіцери найбільше турбувалися, що зроблять з ними.

Слід також зауважити, що Червона армія підчас своїх боїв з галицькою ще влітку 1919 року страшенно погано мала налагоджену пропаганду. Справді, попадали часом відозви й газети, але звичайно російські, яких галицький стрілець не розумів цілком, а офіцер — також дуже мало. Як, на мою думку, добре налагоджена пропаганда на фронті була б розклала або перетягла галицьку армію на бік червоних ще до Денікіна. Та в той час Червоній армії було не до пропаганди. Вона була оточена з усіх боків ворогами й напружувала всі сили, щоб захистити себе.

Пригадую, як підчас нашої мандрівки на південь в одній сільській крамниці я перечитав „декларацію нового уряду УНР". Осідком цього „уряду" було містечко Літин на Поділлі. Пригадую, що підписані були, між иншими, „отаман" Шепель, з галичан Др. Макух Іван, Др. Гірняк Никифор і инші. Але не можу пригадати змісту „декларації" цього воздушного „уряду", цієї непотрібної „містерії - буфф".

Але влади по селах, ба по повітових глухих містах, віддалених від залізниці, не

було ніякої. Просто безвладдя. Нікого не знають, нікого не визнають, живуть та й годі. Село все має, в нічому не бідує. Хліб свій, полотно й сукно своє, сало й м'ясо своє, ще й самогонка. Немає нафти, але без цього обходяться. Світять олією, маслом або просто скалками. А нема сірників, то тримають у печі вічний вогонь. Дров — скільки хоч. Всі ліси навколо в пень винищені. Село завалене деревом, а часто навіть телеграфні стовпи позрізувано. Не тому, що немає чим палити, а просто тому, що чогось вони колють очі. Пригадують минуле.

Після довгих мандрів наша бригада приплентається до села Берлівки, що в трьох верстах од містечка Бершади, де стояв штаб 2-го галицького корпусу, в який тепер і ми входили. Життя поплило трохи жвавіше. Тиф грасував, але вже менше. Вмирало ще чимало людей, та більшість перехворіла і приходила до здоров'я. А події змінялися, як у кінематографі. Розбиті денікінці втікали різними шляхами до моря, не ставлячи ніякого опору, галицька армія лишалася на місцях, але перед нею назріло

питання: що робити? Це питання треба було за всяку ціну вирішити. На цей раз було два виходи: або перехід у Румунію, або з'єднання з Червоною армією. За першим був штаб армії і значна частина офіцерів, за другим — стрілецька маса і поступовіший офіцерський елемент. Одначе не можна сказати, щоб стрілецька маса в той час ясно замарковувала своє становище. По-перше, вона рішуче не мала найменшого поняття про більшовицьку ідею. Навпаки, стрільці знали з оповідань сільських куркулів найнегативніші інформації про червоних, особливо ті, що ними все оперували вороги більшовиків: „Комуна значить — що твоє, то моє, а що моє, то не твоє" і т. ин. або „кому на, а кому ні". По-друге, галицький стрілець був дисциплінований вояк. Він вихований в атмосфері німецького мілітаризму і, хоч офіцер не дуже був для нього симпатичним створінням, все-таки слухав його, а до того на Україні, на „чужій" йому території, де треба було всім бути разом. З стрільця зробили сліпе знаряддя, якому крий-боже мішатися в політику. І стрілець чекав, що накажуть

йому. Накажуть іти в Румунію — частина піде, а більша половина розбіжиться по українських селах. А скажуть з'єднатися з більшовиками — він лишиться. Чого йому боятися? З Івана ніхто його не скине...

Слід згадати, що ще давніше, починаючи з початку січня 1920 року, в Коші бригади УСС гурток соціялістів та бувших галицьких радикалів, а також молодих драгоманівців улаштовував на кватирі тов. С. Б-а дискусійні вечори на тему більшовизму. З цього в невдовгому часі виріс сильний перший комуністичний гурток у бригаді УСС, що повів поміж стрілецтвом відповідну агітацію за з'єднання з червоними. Але, хоч члени гуртка в цілому прагнули злиття з Червоною армією і в цьому напрямку вели свою роботу, по правді ломили собі голови цілими ночами над деякими питаннями. Ніякої комуністичної літератури не було, і ми сами намагалися з'ясувати те, що було неясне. Ну, з'єднання з червоними! Ясно, як день, що воно потрібне для нас, бо тільки з Червоною армією зможемо прийти й визволити Галичину. Але... але як це погодити? Ми,

галичани, виховані в націоналізмі, а тут нараз приходить інтернаціоналізм. Що ж тоді з національною культурою?

Всі думали, думали й нічого не могли видумати. Старий член радикальної галицької партії тов. Др. С. Ч-к вдарив себе по лисині і сказав:

— Маю 35 років, але дурний! Я спеціяліст у земельному питанні, зуби свої проїв на ньому і, одначе, знаю, що кращого земельного закону, як видали більшовики, світ ще не знав. Але в цьому питанні, як погодити національну культуру з інтернаціоналізмом, я не втну! Заріжте, а не знаю.

Аж одного дня обличчя й лисина тов. Ч-к проясніли небувалою ясністю. Він розвязав важке питання. В руках — наказ Червоній армії, що йшла на Україну, за підписом Леніна і Троцького. (Тов. Ч-к дістав його від якогось підпільника-комуніста).

— Тут ясно! Тут все ясно, як на моїй лисині! — кричав тов. Ч-к і почав читати. В наказі закликалося Червону армію (між иншим), щоб вона берегла й не нищила національної культури та її здобутків, бо національні

культури творять інтернаціональну... і т. д. і т. ин.

Радості не було кінця. (Цей факт доводить, якими політично незрілими були в своїй масі галичани ще 1920 року).

Одночасно заснувалися комуністичні гуртки при штабі бригади УСС під назвою: „Комусс“ — „Комуністи Українських Січових Стрільців“, ще до з'єднання з Червоною армією. Тут же склався і вперше відспіваний „Гімн Червоних УСС'ів“, перелицьований з відомої пісні „Смело, товарищи, в ногу“, що чомусь ми вважали її за більшовицький гімн. (Про „Інтернаціонал“ ще не знали). Ось текст того штучного „гімну“:

Сміло, товариші, разом
Станьмо в стрілецьких рядах.
Нашим найвищим наказом —
Влади радянської стяг.

Довго в кайданах ми гнулись,
Довго нас голод вбивав,
Лютії злидні минулись,
Час воскресіння настав.

Всі ми післанці бідноти,
Діти Поділля, Карпат.
Зброї не зложим своєї,
Доки живий ще наш кат.

Всі ми борці усусуси,
Ми не відаєм про жах.
Шляхту в основах порушим
І розіб'ємо на прах.

Цей „гімн" швидко поширився по всіх частинах бригади, і його охоче співали. Офіцери, що не знали, що буде з ними, не забороняли й мовчали.

У вишколі УСС провадив роботу тов. В. К-к, В. К-й і инші. Все це було півтора місяця перед злукою з Червоною армією. З цих примітивних гуртків виросли пізніше міцні організації, що дали чимало свідомих політичних робітників.

І ці гуртки були першими підпільними комуністичними організаціями в галицькій армії.

Бригада усусусів од початку перша категорично виступила проти переходу до Румунії і обстоювала з'єднання з червоними. На усусусів орієнтувалися й инші корпуси. В той час вислано делегацію до Вінниці, що була вже в руках червоних. Але штаб армії, який під той час перебував у Балті або скорше у Бірзулі, таки намагався „наказати". І наказав переходити частинам у Румунію.

Одначе дуже розчарувався. Штаб 2-го корпусу відповів, що не признає вже наказів штабу армії і не слухає. Про це довідалися й инші корпуси і зробили те саме. Штаб армії сів на мілині.

В галицьких частинах блиснула надія повороту в Галичину з Червоною армією. І хоч як залицялися до галичан різні „повстанці", щоб перетягти їх до „армії" генерала УНР Омеляновича-Павленка, що бродив з „повстанцями" по Херсонщині й обіцяв боротися з червоними, галичани не піддались на намови, не зважаючи на те, що заклики Павленка в той час були ближчі їм, як більшовицькі. Але галицька армія шукала чогось реального. Вона хотіла опертися на твердий ґрунт. Відідхнути, набратися сили, відживитися, зорганізуватися й ударити на Польщу. Червона армія давала таку запоруку.

Ми знали, що червоні наближаються, що завтра, певно, будуть у нас, і якийсь широкий туманний переляк охопив нас усіх. Ми, що стали перед неминучим фактом, майже в останній хвилі по-заячому перелякалися. Пригадалося страшне слово „більшовик", що

перед ним дрижав світ. І ось завтра ми, „европейці“ (галичани все вважають себе за европейців!), станемо біля них, зреалізуємо нашу злуку. І як приймуть вони нас? Чи не будуть різати, грабувати? Про них, як про дикунів, так багато писала преса і в Галичині, і у Відні, і в Кам'янці. Наводили факти з датами, з... Ну, господи! І невже завтра ми?..

Та годі було думати. Не хотілося. Я радився з товаришами, що робити з архівом „Пресової кватири УСС“? Більшовики, певно, знищать його — так думали ми. Не зоставалося нічого иншого, як викопати в хліві яму й закопати там увесь архів. І ми почали ховати не тільки свої власні книжки, але й зброю, кращу одежу, накривала й т. ин. Звичайно, такого переляку не було між стрілецтвом, що нічого не мало, і йому було байдуже. А деякі й раділи, що пани - старшини такі стурбовані.

Ніч була страшна і з нас мало хто спав. Перш усього не втихав телефон. З різних боків і команд питалися, чи ще не прийшли. Віддалені від нас на сорок - п'ятдесят верстов

частини питали, що робити. Ми підслуховували розмову штабу 1-го корпусу з Чечельника з штабом 2-го корпусу в Бершаді.

— Що ж ви робите? — питав 1-ий.

— Чекаємо. А ви? — відповідав 2-ий.

— Ми не знаємо. А що думають усусуси?

— Вони лишаються.

— Значить, і нам нікуди йти, — говорив 1-ий.

І знову дзвінки, алокання, питання. Подзвонила якась мала військова частина, висунена на північ від нас, і сповіщає, що в неї вже більшовики. Ми чомусь червоніємо біля телефону, а по тілі пробігає гарячий струмінь, а за ним — морозні дрижаки.

— Є вже у вас? — допитуємося.

— Є.

— А які вони?

— Ну, люди...

— Нічого не беруть?

— Нічогісінько.

І в голосі того, що вже бачив, чується спокій і якась насмішка над нами. Добре їм сміятися! В них криза проминула, а ми чекаємо... Ой, то-то чекаємо...

Раптом тишу ночи перериває гарматна стрілянина. Вискакуємо надвір. Стріляють на сході, за м. Бершаддю, верстов шість від нашого села Берлівки. Нас охоплює непевність, і перша зневіра руйнує всі мрії - плани. Бригада в строгому поготівлі. Біля штабу скоростріли. А на довгій тичці над школою (там був штаб) якось ліниво повіває дівоча темночервона запащина замість червоного прапору.

Канонада втихає. Ми телефоном питаємо штаб 2 - го корпусу, у Бершаді, в чому річ. Заспокоюють нас і кажуть, що командир одної бригади, отаман Шашкевич, таки не міг дочекатися червоних, не видержали нерви. Взяв жінку та декількох кіннотчиків і почав утікати. Трохи пізніше довідалися про це його артилеристи й почали стріляти за ним із гармат, догадуючись ніччю, в якому напрямку втік командир. (Але гармати нічого не зробили йому, і він таки втік).

Ранком з Бершади телефонують, що червоний полк прийшов. А в нас, у Берлівці, хоч би один червоноармієць на показ був, щоб заспокоїв нас. Чекаємо до полудня — немає нікого, чекаємо до вечора — нікого.

Аж десь біля дев'ятої години вводять наші вартові озброєного козака - гайдамаку в чорній шапці, з довгим червоним шликом. Ми остовпіли. Що за чорт! Таких гайдамаків ми бачили тільки в Петлюри, а тут... Питаємо, що за один. Каже, що він із дивізії Червоного козацтва, що стоїть в Умані, а він зараз їде на чотириденну відпустку додому, десь недалеко від нас. Провіряємо документи — правильно. І аж від нього довідалися, що, в той час як Петлюра переходив в - осени 1919 року до Польщі, червоношличники, що ними командував отаман Волох, перейшли до Червоної армії.

На другий день ми не втерпіли. Сіли на підводу і їдемо в Бершадь. Доїжджаємо до містечка й бачимо на вулицях гуртки салдатів. Салдати — як і наші, тільки в звичайних руських шинелях і папахах, що на них пришпилені широкі червоні стрічки. Стоять спокійні, поважні, а наші хлопці вже з ними як давні знайомі. Червоноармійці поводяться з усіма дуже культурно, і це особливо наших „офіцериків“ страшенно врадувало. А старшини — як би нічого не було. На рукавах

давні відзнаки — золоті нашивки, на шапках золоті тризуби, кавалерійські куртки обкручені золотими шнурами. Червоноармійці тільки дивляться, але ні слова не кажуть.

Все-таки менш-більш відомі умови з'єднання. І стрільці і старшини знають, що старшинство скасовано й заведено командний склад без степенів і відзнак. Старшини хоч трохи, хоч день-два довше хочуть поносити свої відзнаки. Жаль прощатися. І соромно перед стрільцями. А стрілець так злобно, так ядовито підсміхається...

Повз нас ідуть якісь дівчата. Над'їжджає санками і сам поганяє коні бувший поручник О. з 2-го корпусу. Дівчата, мабуть, знайомі йому, бо, порівнявшися з ними, О. заспівав іронічно:

Вчора був поручник,
Ваше благородя,
Сьогодня підводчик,
Зовуть м'я Володя!..

І цьвяхнув коні батогом так сердечно і так зручно.

Повільно минали дні, а змін майже ніяких. Аж одного дня телефонують із корпусу, що саме приїхав комісар галицької армії

і по полудні приїде до бригади УСС. Вістка ця впала, як грім. В штабі зашуміло:

— Комісар! Комісар приїде!

Слово „комісар“ було дуже страшне і високе. З оповідань тих, що вже бачили більшовиків, ми знали, що „комісар — це найвищий пан“. Не дивниця ж, що всі стрільці й старшини аж до вечора чистили, як дзеркало, черевики, милися, а в школі замітали.

В означеній годині зібралися стрільці в одну залю школи, а старшини чекали на ґанку. Нараз на скруті вулиці показується візок. По сінях і залі йде гомін:

— Їде! Їде!..

Візок під'їхав, і з нього висідає простий чоловічок, скромно одягнений, у куртці з шинелі і баранковій шапці, літ 24. Офіцери ведуть його в штаб. Всі знайомляться з ним, придивляються. Не жарти! Комісар армії!

Нараз чотар В-ський підходить до комісара, б'є його дружньо по плечі і кричить:

— А шляк би тебе трафив, Іване [1])! Та ти комісар, а я так тремтів, доки ти приїхав?!

---

[1]) З німецького: „побив би тебе грім!“ Дуже популярна в галичан лайка.— М. І.

Комісар Б-ук посміхнувся і щиро привітався з своїм шкільним товаришем, що з ним ходив колись до Станиславівської гімназії. Але для нас це було неприємно. Ми розчарувалися. Чекали комісара, а приїхав товариш В-ського, родом з Товмача, такий же галичанин, як і ми. І що він зможе сказати нам?

Командир бригади тов. Н-ський відкрив перший мітинг і привітав комісара Івана. Потім почав говорити комісар. Він уже декілька років служив у Червоній армії і визнавався в усьому добре. А знав також і галичан, бо сам ним був. Говорив розумно, і хоч не мав великого дару слова, але присутні слухали його з величезною увагою. Він перш усього пояснив, що таке соціяльна революція, потім — чого хочуть більшовики, за що борються, з ким і який державний устрій у них. Словом, намагався нам сказати все найпотрібніше і найцікавіше. А ми слухали, і очі відкривалися нам. Як гриби на дощі, так після промови росли нові галицькі українські більшовики, власне сирівець на більшовиків.

Бо й як же не бути більшовиком? Як казав комісар, вони борються за визволення трудящих, робітників і селян з-під буржуазного ярма. Нищать суспільну несправедливість — класову нерівність. Забирають фабрики в капіталістів і віддають робітникам. Землю беруть у панів і дають бідним селянам. Признають самовизначення народів, а також українську соціялістичну республіку, мову й народ. Хіба ж нам треба більше? А вони — сила! Комісар каже, що шість мільйонів має армія. Та ми з нею розпорошимо польських панів за два дні!

Перше зерно посіяно, і воно прийнялося. З кожним днем бригада червоних усусусів більшовичилася. Та не так було в неусусуських частинах. У бригаді УСС не існувало такої безодні поміж стрільцем і старшиною, як в инших частинах. В УСС стрілець не був таким автоматом, як в неусусуських частинах. І може тому з першого „червоного" дня в своїй більшій частині усусуське старшинство злилося майже до непізнання з стрілецькою масою, а в инших частинах — навпаки. Офіцерство підняло голову і боронило хоч язиком своїх прав.

— Який я тобі товариш! — говорив він стрільцеві. — Що, я з тобою разом свині пас, чи що?..

І що ж бідний стрілець? Мовчав. Слухав пана поручника, сотника. Бо й справді, як то він, Іван Запічник з Вербівець, що пас корови й возив гній або служив у панському дворі за форналя[1]), та й буде казати панові сотникові, що покінчив так багато шкіл і вміє по-німецькому, „товаришу" ? Хоч убийте, а не скаже.

Але слово „пан" строго заборонено. І поза всім у частинах стрільці по-давньому говорили старшинам. А вже поміж самими старшинами, як хто хотів помститися і вколоти, наприклад, полковника, то приходив і починав рапортувати:

— Товаришу полковник...

Це була велика образа для полковника, але старшина, що опирався на закон, був оправданий, хоч слово „товаришу" він сказав навмисно. Яка страшна помста!

Мушу зазначити, що цього зовсім не було в бригаді усусусів. Слово „товариш"

[1]) Форналь — наймит,

було там від 1914 року в щоденній мові, і офіцер ніяк не кликав стрільця, тільки „товаришу“. А з часу скасування слова „пан“ стрільці невимушено та просто говорили своїм начальникам: товаришу полковий (а не полковник), товаришу курінний, товаришу сотенний (а не сотник), товаришу чотовий (а не чотар) і т. д.

В перших днях березня 1920 року приїхав у корпус до Бершади тов. Струхманчук Яків на посаду політичного комісара 1-ої бригади ЧУСС. Сам Струхманчук — відомий художник-карикатурист, а від 1914 року був в усусусах. Якось випадково довелося йому взяти на себе таке важке завдання, як політичний контроль, організацію і керовництво червоною бригадою. І ціле нещастя було в тому, що тов. Струхманчук розумів тодішню ситуацію мало що більше, як кожний із нас. Він же недавній поручник усусусів і більшовиком став тижнів два скоріше, як усі ми. Людина енергійна, розумна, але... але, на нещастя, страшенно нервова. Не можна сказати, що для нього була чужа соціялістична теорія. Він був знайомий з нею так,

як кожний розумний поступовий інтелігент, що цікавиться „для себе“ всіма суспільними науками. З професії художник, учень Паризької академії малярства, а в час революції непоганий журналіст. Але комуністична ідея не була йому зрозуміла в усій її глибині. Події страшенно швидко розвивалися, і тов. Струхманчук, що працював днями й ночами, як віл, зубрив у вільних хвилинах програму комуністичної партії та радянський устрій. У штабі армії, де вже існував Революційний Комітет Червоної галицької армії (ЧУГА), в Балті, йому дали короткі інструкції, які тов. Струхманчук зрозумів, але щоб виконати, то не мав ґрунту під собою. Поза цим, щоб не підірвати свого авторитету, він ніколи не виявляв, що для нього багато неясно, а через те у своїй роботі робив несвідомо масу помилок, втручався де треба й не треба і замучував фізично себе й людей.

По правді робота була страшна, гігантська, і я сумніваюся, чи з нею могла б справитися людина, більш ознайомлена з комуністичною ідеєю, як тов. Струхманчук. Га-

личани — люди, що виросли в цілком иншій атмосфері, і політичне життя України та Росії було для них незрозуміле, чуже. Галицька армія, збудована на буржуазних підвалинах, у ніякому разі не могла відразу прийняти новий устрій Червоної армії. Для неї це було заважко. Потім — той національний патріотизм, що в ньому виростали цілі покоління галичан. Пригадую, що з жовто-блакитною фарбою люди не хотіли прощатися, і новозорганізований штаб бригади перемалював свою вивіску з жовто-блакитної на червону, але все-таки червона таблиця була обведена тонкими жовто-блакитними рямочками. Хоч трошки, аби було...

Було, що деякі частини вивішували „коаліційні“ прапори: червоний і жовто-синій, а колишня старшина (навіть стрільці) починали носити золотого тризуба на червоній підкладці. Часами й архангел Михаїл був примушений спочивати на червоному сукні. Словом, націоналістичні традиції вривалися повільно, поступово, але найменше від примусових наказів, які, без сумніву, були б викликали реакцію — навмисне ношення.

Цьому не можна дивуватися, а як узяти під увагу ще й агітацію старшинства й галицьких попів, що були серед стрільців, то ясно, що инакше не могло бути. Селянство українських сіл прийняло злуку галичан з червоними спокійно. Часто й казали:

— Коли вже галичани перейшли до більшовиків, то, значить, це добре, бо галичани люди умні, образовані і знають, що роблять...

В цьому періоді галицька армія виразно поділилася на два табори: стрільців і старшин. Стрільці стали на більшовицькій платформі, старшини трималися давньої орієнтації і, ніде правди діти, агітували між стрільцями проти Червоної армії.

— Та які ми більшовики! — говорили вони.— Та ж ти подивись один з одним на їхню армію. Хіба ж це армія? Дядьки в шинелях і кожухах, а ми військо. Ми люди розумні, не дикуни. Ми розуміємо, що не може бути, щоб усі були рівні. Старший мусить бути. А вам стягають з шапок українські тризуби, не дозволяють синьо - жовтих прапорів. А за що ж ти боровся один з

одним? Наших духовників[1]) забирають від вас, забороняють правити службу божу, говорити проповіді. Ваших комендантів, старшин скидають з посад, забороняють їхні відзнаки...

А стрільці слухали і, звичайно, потакували, але тихцем посміхалися:

— Припекло пана, дуже став добрий. Просвіщає...

А инші говорили:

— Синьо-жовтий прапор у нас не відібрали. Він сполоканий нашою кров'ю і став червоний...

Тиха, але завзята боротьба в частинах кипіла. З одного боку — старшинство, а з другого — політичні робітники і стрільці.

В той саме час переводилася реорганізація галицької Червоної армії. Три дотеперішні корпуси переіменовано в бригади, і утворено з кожної давньої бригади полк. Бригада мала три полки піхоти, полк кінноти, легкий, важкий, артилерійський дивізіон, технічний відділ, інтендантство й т. ин. З другого корпусу утворено теж бригаду, що в неї увійшла дотеперішня бригада УСС, а

[1]) Військовий піп.

також давня 3-я бережанська і 7-а бригади, як окремі полки. Разом з тиловими й технічними частинами — 8000 людей. Бригада прийняла назву: „1-а галицька бригада Червоних Українських Січових Стрільців“ (ЧУСС).

Перший полк творили давні усусуси, другий і третій — неусусуси. За командира бригади призначено спершу полковника генерального штабу німця Шаманека, людину незвичайно здібну, як військовий стратег, і чесну, але за тиждень його замінено молодим кол. сотником Білінкевичем, а Шаманека призначено за начальника штабу.

Політичний комісар бригади тов. Струхманчук не міг дати собі ради й шукав помічників. Поза цим йому треба було призначити в кожному новому полку комісара, а в куренях і сотнях — політичних робітників. І Струхманчук закликав до політичної праці відомих йому соціялістів чи „соціяліствуючих“ з кол. старшин усусусів. Вони й були назначені комісарами й виконували свою працю надзвичайно совісно.

Закипіла робота. Заклекотіло в частинах від голосних мітингів. Почали виринати не-

знані досі добрі політичні робітники із стрілецької маси. Старшинство трималося з боку, осторонь.

Дуже легко переходив цей перелом світоглядів у 1-му полку ЧУСС. Переважна більшість офіцерства прийняла нову ідею щиро і не то що не агітувала поміж стрільцями проти неї, але, навпаки, читала комуністичну літературу та освічувала стрілецтво.

Перелом цей відчувався дуже добре в цілій армії. І, мабуть, найлегше, майже непомітно перейшов він у 1-му полку ЧУСС. Наскільки завзято націоналізм галицької армії боронив свої позиції,. нехай послужить факт, що в Балті, де був головний штаб Червоної галицької армії, виходила газета „Перелом", як офіціяльний орган армії, видавана в чисто національному дусі, і навіть не вміщувала (як це звичайно робили всі червоні газети), гасла: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!". Пригадую собі, що там був уміщений вірш Р. К. до всього польського народу:

...Народе підлий!
Ще кістки твоїх замучених синів
Не спорохнявіли в Сибірі,

А вже не хочеш дати нам
Дихнути вольними грудьми
І пхаєш в каземати сірі.
. . . А у новій сем'ї слов'ян,
Яких з'єднає Світовид,
Ти не найдеш для себе брата,
Бо від прозрівших москвитян,
На вічну ганьбу і на встид,
Переребереш ти гідність ката . . . [1])

Галицький поет цілком не зважав на суспільні класи, а приписував всю вину за поневолення Галичини цілому польському народові, називаючи його підлим. І це свобідно друкувалося в газеті, що повинна була розбудити в галицькій армії класову свідомість та вигнати сліпий шовіністичний націоналізм.

По двох чи трьох числах „Перелом" був закритий, а органом ЧУГА став „Червоний Стрілець".

Головне командування, як можна догадуватися, думало дорогою еволюції зробити з почервонілої галицької армії правдиву Червону армію. Бо тільки цим можна пояснити його лагідну поведінку. По правді справа була страшенно важка. Між офіцерством і

---

[1]) Цитую з пам'яти після трьох років, і не ручаюся, чи вірний рим.— М. І.

стрілецькою масою стала безодня, а її ще більше поглиблювали агітатори - комуністи на військових мітингах. Але офіцерство, той стовп національного шовінізму, хоч переляκане, але все - таки вперто та завзято вело свою струсову політику. Тихцем говорило воно стрільцям, що армія була примушена перейти до червоних та що це тимчасовий порядок. Головне командування не рішалося усунути з частин суспендованих старшин і залишило їх на давніх посадах, тільки непевних „чистило". А чистило дуже простим способом: бригади висилали ненадійний старшинський елемент у Балту чи Бірзулу, де була для них влаштована станиця. Сотні старшин, вичищені та вифранчені, нічого не робили, одержували добрий харч і критикували. Правда, ще сьогодні час од часу деякі з них роблять себе „героями" і заявляють, що їх мали розстрілювати. Це дуже нахабна брехня, бо всіх їх тільки ізолювали від стрілецтва, і в будучині задумав штаб ЧУГА виправити станицю в Київ та використати бувших старшин, як спеціялістів у тилових частинах.

Окрім старшинства, була в галицькій армії ще одна каста: військові попи. З цими вийшла ціла комедія. Не зважаючи на заборону, вони рвалися правити служби божі, сповідати, „проповідувати боже слово". Забрати їх куди-будь було невигідно, і з них поробили вчителів грамоти по полках. Але це була велика помилка. Попи лишилися попами і багато туманили стрільців. Хоч деякі поводилися згідно з наказами, а я особисто знав двох старших попів, що збільшовичилися і зірвали за собою всі „святі" мости. І агітація цих „прозрілих божих слуг" давала добрі успіхи як поміж стрілецтвом, так і населенням.

Була ще одна пекуча справа, яку дуже відчували і головне командування ЧУГА, і всі політичні робітники: це нестача свідомих, досвідчених партійних робітників. Майже всіх їх вербовано з самих лише галичан, справді людей, без сумніву, ідейних, але свіжих, незагартованих, що поза роботою пізнавали „істину" своєї праці. Тоді ще існувала українська партія боротьбистів (ліве крило з есерів), але їх не присилали до армії. Російських політробітників також не

давали, бо це, без сумніву, було б викликало велике незадоволення серед стрілецтва та шалену агітацію з боку ворогів. Справді було в армії кільканадцять українців-комуністів, але це було замало. Порошинка піску на дні моря.

Знаю, як було в 1-ій бригаді ЧУСС. Тов. Струхманчук ходив як труп. Він майже не спав ніколи. Свідомий своєї відповідальности за бригаду, він нікому не довіряв. Скрізь сам заглядав, скрізь до всього втручався і при тому дуже нервувався. Хотів, щоб протягом одного-двох тижнів зникло все те, що виростало літами. Але що це було природно неможливо, то він гарячкував, лютився, злився і робив силу помилок. Незабаром він став пострахом для людей і відкидав від себе багато прихильників. У цьому годі винуватити тов. Струхманчука, бо, безперечно, він був (і до сьогодні є) ідейною людиною. Але його темперамент надавався скоріше в иншому місці, а не на посаді політичного провідника і виховника вісьмох тисяч людей, що не були в силі спалити всі старі мости за собою одного дня, і то серед

таємної і ще досить впливової залежности від офіцерства.

Пригадую шевченківський концерт у м. Бершаді. Заля набита стрілецтвом. Концерт почався співом „Інтернаціоналу". Потім хор, промова, знову хор і декламація віршу Т. Шевченка. Декламував бершадський хлопчик. Як сказав:

> ...не встануть гетьмани,
> не покриють Україну
> червоні жупани...

то з бокової ложі почувся різкий голос тов. Струхманчука:

— Перестати декламувати!

На залі стало тихо, як у могилі. А потім вибухнуло:

— Декламуйте!

— Що? Шевченка забороняють?

— Декламуйте! Ніхто не сміє!

Але тов. Струхманчук енергійно заявив:

— Як не перестанете, то закрию свято.

І декламація не була скінчена, але в залі піднявся страшенний крик. Цей поступок тов. Струхманчука був добрим аргументом

у руках ворожих агітаторів, особливо старшинства, і воно вміло його використати.

В полках почали рости комуністичні гуртки (комгуртки). Спершу вписувалося мало, але опісля більше. Згодом 1-ий полк ЧУСС мав більш як 300 членів комгуртка.

Не можу не згадати на цьому місці про був. сотника тов. Заліпського з Золочівщини. Славний бойовий старшина. Високий, стрункий, із смілим, хмарним обличчям. Від самого початку з'єднання з Червоною армією він цілий віддався новій ідеї. Їздив по полках і проводив самий мітинг серед стрілецтва. Промовець він був чудовий і вмів до стрільців говорити. Знав їх краще, як себе самого. А говорив особливо про радянський державний устрій та земельну реформу. Я дуже дивувався глибокому знанню цього залізно-бойового старшини. Але він знав і знав краще всіх [1]).

Заходами політвідділу бригади створено редакційний комітет, що до нього входив я,

---

[1]) Після зради галицької армії і переходу до поляків в квітні 1920 року, тов. Заліпський не міг пережити цієї ганьби й кинувся під колеса потягу, де на місці знайшов свою смерть.— М. І.

тов. Р. Замлинський і ин. Цей комітет видав у Бершаді добре зредаговану газету „Червоний УСС“. З статтей пригадую: „Синьо-жовтий прапор і тризуб“, „Що нам робити“, „Червоні усусуси — авангард галицької соціяльної революції“, „Земельний закон УСРР“, вірш „Гімн червоних УСС“ та хроніка. Газета вийшла з датою 15/III 1920 р. і сьогодні є дуже й дуже велика бібліографічна рідкість.

Приблизно в тому часі приїхав до 1-ої бригади ЧУСС головний штаб ЧУГА з тов. Василем Порайком, тодішнім народнім комісаром тов. В. Затонським та політичним референтом тов. Михайликом. В залі місцевого театру влаштовано мітинга за участю тисячної маси стрілецтва. Другого дня відбувся перегляд бойових частин бригади, а через три дні надійшов короткий наказ:

„Бригада відходить на фронт. Вагони на стацції Рудниця. Перший транспорт від'їде 20/III 1920“.

Та, поза цим, навколо Бершади кружляв із своєю „армією“ повстанців генерал УНР Омелянович-Павленко й Тютюник. До них утікали також масово ті офіцери, що мали

за собою гріхи або не хотіли служити в ЧУГА. Метою Павленка було перетягти бригаду на свій бік і вдарити на тил Червоної армії. Він прислав ультиматум, але одержав відповідь:

— Попробуємо раніш сили.

Почалися військові приготовлення. Павленко з „повстанцями“ оточив Бершадь, що перемінилася в твердиню. Ніч і день чекали червоні полки наступу з поля й були готові із своїми кулеметами. Але Павленко, хоч і мав у той час поважну силу, не насмілився нападати, а подався з ватагою на Херсонщину (в 1918—1919 році Омелянович-Павленко був за начального вождя галицької армії підчас облоги Львова).

Наказ штабу ЧУГА виконувалося. Почавши з 20/III 1920 року, від'їздив транспорт за транспортом на фронт. І це була найбільша помилка, яку зробила радянська влада. Галицькі частини, цілком не підготовані політично — на цілих півтора місяця після злуки, були кинені на польсько-петлюрівський фронт разом із залишенням старшин (без офіціяльних титулів і золотих

нашивок) у частинах. І цю помилку влада зрозуміла добре аж тоді, як галицька армія мандрувала в польські табори. Та тоді було вже пізно. Яку велику ролю могла відограти та армія на Україні і в Галичині пізніше! Величезну ролю! Але на це треба було часу. Треба було за всяку ціну відтягти всі частини в глибокий тил хоч на півроку, вишколити, зреорганізувати основно і найголовніше — політично освідомити, виховати. Галицький стрілець, той бідний селянин або робітник, переймався новою ідеєю, але вона надто швидко й несподівано впала на нього. Йому треба було відповідного часу, щоб зрозуміти її і цілком захопитися нею. Старі звички, традиції, не були знищені. Ось хоч би такий факт. До комісарів (наприклад, полкових) стрільці ставилися гарно, любили побалакати з ними, розпитували про все. Але вони не вважали їх за своїх найближчих товаришів, що й є на те, щоб боронити їхні інтереси. Стрілець призвичаївся, що його першим порадником і суддею був старшина, і за звичкою звертався й тепер до нього, обминаючи комісара.

А треба було викорінити ці звички, та це не можна було зробити протягом одного - двох місяців, та ще й у хаосі організації або й боїв на фронті.

Потім нові умовини, в яких опинилися галицькі червоні частини. Це в першу чергу адміністративні порядки, нове інтендантство і т. д. Все це було дуже далеке для галичан, і вони рішуче не могли погодитися з ним за такий короткий час.

Час, і тільки час, був винуватцем усього. Я (і, між иншим, багато людей) переконані в тому, що якби Червона галицька армія була не кинена на фронт так швидко, то з неї була б рішуче добра, свідома революційна армія. Та сталося. Жаліти пізно. Одначе, хто зна, чи польським панам було б так легко поневолити вдруге Галичину, якби галицька армія була літом 1920 року не в таборах інтернованих, а на фронті? І хто зна, чи через її присутність на Україні не були б усунені ті помилки, що їх раз - у - раз робили деякі несвідомі одиниці? Згодом з галицької Червоної армії могли вийти тисячі свідомих комуністів - революціонерів, політичних

робітників, що вміли б підійти до українського села та зуміли належно повести його на шлях соціяльної революції. Що мої слова правдиві, хай послужить, як доказ, факт, що мої здогади зреалізував червоний галицький полк, останки галицької армії, що існував на Радянській Україні до травня 1922 року і виповнював своє завдання найкраще, бо виховав кілька сот свідомих борців революції, а між ними й безсмертну трійку: тов. Цепка Івана, тов. Мельничука Степана й тов. Шеремету Петра.

Перша бригада ЧУСС була перевезена спершу до м. Бардичева, а після кількох день пішла на фронт між Житоміром і залізним шляхом Бардичів — Шепетівка. На фронті, надто великому для бригади, були всі частини піхоти, кавалерії й артелерії, тільки важкий гарматний дивізіон через несправність гармат лишився в одному з сіл біля Бардичева, шістдесят верстов від фронту.

А на фронті ворог мовчав, не озивався.

Тепер переходжу до мого щоденника з тих часів.

НАПЕРЕДОДНІ

м. Чуднів на Волині, 23 квітня 1920 року

За командира 1-ої галицької бригади ЧУСС призначено було тов. Барана Михайла. Він 1919 року був на підпільній роботі у Варшаві, де й попав із гуртком товаришів до тюрми. Просидів кілька місяців і, виміняний за польського біскупа з Москви, повернув на Україну і взяв командування найкращою червоною галицькою бригадою. Тов. Баран для ЧУСС'ів не новий. Це наш товариш з 1914 року. Був сотником УСС, попав у листопаді 1914 року в Карпатах у російський полон, зробивши це, як антимілітарист і соціяліст, свідомо. Дуже цікава людина. Перш усього „чистих рук", чесний до безмежности. Військовий спеціяліст з нього невеликий, але зате невсипучий політичний робітник, добрий партійний теоретик та

ідеаліст - комуніст. При всьому цьому ніжний і романтичний. Чомусь усе нагадував він мені поета. Середнього росту, з гарними темними очима, з бородою, вдумливий і серйозний.

Штаб 1 - ої бригади ЧУСС у м. Чуднові своїм порядком пригадує колишні німецькі штаби. Цілими днями в ньому кипить робота. Дзвонять телефони, вештаються вістові. Фронт від Чуднова близько — не цілих десять верстов. Поруч штабу бригади й політичний відділ, що за його начальника є тов. Бондаренко, Степан Олександрович, старий член партії, українець із Харківщини і в той час член ВЦВК України. Високий, стрункий, з великими ясними очима, повільний у розмові і швидкий у роботі. З ним і його дружина, колишня активна революціонерка в дореволюційній Росії. Працює в нас багато. Галичани, не призвичаєні бачити жінку при такій праці, зовсім не відчувають цього. Називають її всі „товаришка Маруся". Незвичайно симпатична людина. Невеличка, дрібна, розумна. В неї є дитина, але тов. Маруся лишила її в батьків і приїхала на фронт працювати. Я секретарюю в політвідділі. —

Сьогодні ми були на зібранні комгуртка 1-го куреня 1-го полку ЧУСС. Просто не хочеться вірити, як далеко поступили вперед наші стрільці. Їх не пізнати. Це вже не ті муштровані вояки-автомати, а громадяни. Спокійно і вміло розбирають різні політичні справи, розважно переходять програму партії, зовсім коректно проводять зібранням. Аж тепер виділяються з сірої стрілецької маси справжні таланти. Класова свідомість росте з небувалою швидкістю.

Фронт годі задовольнити літературою, хоч її привозять цілими підводами. Полкові військоми (військові комісари) і політроби (політичні робітники) домагаються серйозної наукової літератури. Стрільці перечитали всі брошури й хочуть поважніших, більших книг. Політроби влаштовують гуртові читання книжок таки в окопах на фронті.

Саме сьогодні відкрилася в Києві партійна конференція червоних галичан. Від кожного полку виїхало декілька делегатів. На конференції повинні обговорити всі справи Галичини, галицьких червоних частин і вибрати новий округовий комітет.

Доходять вісті, що найближчого часу всі три галицькі бригади, які досі були поділені поміж собою, будуть з'єднані в одну червону галицьку дивізію.

Вночі надійшла телеграма, що в бригаду з Києва їде нарком, тов. Затонський, політичний референт ЧУГА, тов. Михайлик, і тов. Баран, який тільки вчора виїхав був з доповіддю на партійну конференцію в Києві.

Чому тов. Баран так швидко вертається?

Перша вістка

Субота 24 квітня 1920 року

Приїхав тов. Баран і привіз сумну вістку: „3-я галицька бригада ганебно зрадила Червону армію і перейшла на бік польських панів. Подібне зробила 2-а галицька бригада. Саме тепер точаться бої поміж полками 2-ої бригади під Вінницею, в якій деякі частини лишилися вірними Червоній армії і не пішли на провокацію".

Не можна описати, яке враження зробила на 1-у галицьку бригаду ЧУСС ця вістка. Кожний хватався за голову, кожний ходив,

як труп. Як можна робити таке безглуздя? Що думали ті люди, що вели в безодню вічної ганьби тисячі синів робітників і селян? Де розум, де логіка? В цей час, коли ввесь народ Галичини жде своїх синів, як визвольників від катів-панів, ті саме сини переходять і братаються з тими ж катами!

Який сором, який сором! Хто змиє цю ганьбу з нашого чола?

Начальник штабу бригади, розумний галицький німець, штабовий офіцер австрійської армії, дрібний землевласник із галицького Підгір'я, тов. Чорний (псевдонім), почувши про зраду 2-ої і 3-ої бригади, схопився за голову й розпачливо крикнув:

— Єзус Маріє! Що це за люди?..

І його обличчя побіліло, як стіна.

Над вечір приїхав у бригаду начальник політичного відділу 44-ої радянської дивізії (до складу якої входила й наша бригада), тов. Кручинський Михайло. Він користувався серед стрілецтва широкими симпатіями. Син далекої півночи, що виріс у підпіллі царської Росії і свою молодість провів у революційному житті та на важкій каторзі. Його

геркулесової будови тіло, на вид лагідно-ясне обличчя і, як контраст, чорні вдумливі таємні очі примушують кожного глянути на ту людину й задуматися. Як говорив, то на його вродливому лиці з'являлася на хвилину безжурна усмішка дитини, що моментально зникала, а на її місце приходила серйозність і неуступливість. Вдумливі очі, без жодного слова з уст Кручинського, ламали в кожного всяке недовір'я і змушували поза всіма перепонами йти туди, де цього вимагала справа.

В кожній постанові незломний, навіть упертий. Уміє притягти до себе маси, панувати над ними й вести за собою. При тім усім розумний і незвичайно обережний, а з ворогами революції нещадний, хоч не грубий. У критичних хвилинах холоднокровний і гостроумний.

Постать тов. Кручинського — це вірна характеристика незломного, невблаганного й одчайного життя революційного підпілля.

Щоб запобігти можливої зради 1-ої галицької бригади, Кручинський скликав усіх військомів і командирів частин бригади в

штаб у м. Чуднові. Безперервно говорив до них цілу годину[1]).

— Товариші! Третя і друга галицькі бригади зрадили радянську владу. Червоні галицькі війська перейшли на бік польської шляхти й тим дуже послабили наш південний фронт. Вірною робітничо-селянській владі залишилася ще з галицьких частин тільки ваша бригада ЧУСС. Не знаю, можливо, що й у вас наростає те саме, що вже сталося в двох инших бригадах. Та я, не зважаючи ні на що, приїхав сам один до вас, щоб переконатися про настрій червоних усусусів. Я стою один серед вас, і ви можете зробити зі мною що вам подобається. Як бачите, я навіть не озброєний. У тих бригадах, що зрадили, були випадки розстрілів політичних робітників. Я, тов. Баран і Бондаренко стоїмо поміж вами й готові на все. Зрада одної, двох чи трьох бригад не має для радянської влади значіння, бо вона вже настільки міцна, що навіть зрада цілих дивізій не зуміє повалити її. Наша влада вже не раз бачила подібні випадки й не дуже терпіла

[1]) Промову подаю скорочено, приблизно. — М. І.

на них. Та я свято переконаний, що хоч дві галбригади зрадили, то зрадили негідники, які бувають скрізь, а ніколи стрілецтво. Я вірю також, що славні червоні усусуси ніколи не підуть на шлях сорому, підлоти й ганьби. Я певний, що славні орли Галичини, червоні усусуси, що визволилися нарешті від своїх провідників, що водили їх від одної влади до иншої, цим разом не стануть на дорогу проституції і лишаться вірні робітничо-селянській владі та будуть так довго боротися в одній лаві з Червоною армією проти польської шляхти, доки не відідхне вольними грудьми після дволітньої неволі червона Галичина. Ми, товариші, нікого не примушуємо йти з нами. Може, поміж вами є дехто, що не хоче боротися в лавах Червоної армії — хай відійде й покине нас. Я одержав наказа від влади й Революційної Військової Ради роззброїти вашу бригаду й перевести її в глибоке запілля. Але я цього поки-що не роблю. Я вірю, хочу вірити, що червоні усусуси, які ніколи не принесли ні собі, ні свому народові сорому й були всі чесними борцями, і цим разом, навіть помимо шаленої агітації

наших ворогів, доведуть ділами свою чесноту й славу!..

Після промови тов. Кручинського п'ять хвилин ніхто з присутніх не порушився з місця. Панувала мертва тиша. Перший перервав мовчанку командир 1-го полку ЧУСС, тов. Н-ий, який заявив, що перший полк старих усусусів ніколи не зрадить робітничо-селянської влади і всі скоріше поляжуть, ніж подадуть руку нашим ворогам.

Тов. Кручинський питався кожного військома й командира зокрема про настрій в їхніх полках. Кожний відповідав, що все гаразд і ніякої агітації проти радянської влади непомітно.

Присутні осудили найгостріше ганебну зраду 2-ої і 3-ої галбригади і запевнили, що враз із своїми полками залишаться вірні великій революції.

Саме в той час із 1-го полку ЧУСС надійшла резолюція широкого стрілецького віча, на якому стрілецтво в різких формах протесту осуджувало зраду двох бригад і запевняло про свою готовість боронити Радянську Україну перед навалою капіталістичної Польщі.

На цьому ж зібранні за військома 1-ої бригади ЧУСС призначено тов. О. С. Бондаренка, а тов. Струхманчук повинен був виїхати до Києва, в запасний кіш ЧУСС. Мене ж призначено тимчасово виконувати обов'язки начальника політвідділу бригади на місце тов. Бондаренка.

Тов. Кручинський після зібрання виїхав на фронт до 1-го полку ЧУСС, де вночі влаштовано нове віче-мітинг. Стрілецтво ще раз обурено висловилося про зраду і, співаючи революційних пісень, розійшлося по окопах.

ВІДСТУП

Неділя 25 квітня 1920 року

Ще сонце не сходило, ще по полях снувалася блакитна мряка, як тишину погожого весняного ранку розбудили польські гармати. Спершу гримали повільно, опісля швидше, аж перейшли до барабанного вогню. В повітрі свистіли й скавуліли стрільна, в окопах спокійно чекали притаєні стрільці й пильно стежили за рухом ворога. Панська артилерія небагато пошкодила їм.

На широкому полі у віддалі одної верстви висунулася безкінечна лава ворогів. Польська піхота наступала. Але стрільці мовчали. Заметушилися командири, загарчали польові телефони, озвалася стрілецька артилерія, заломилася на мить ворожа розстрільна. Та їй на поміч висунулася з укриття друга, за нею — третя, четверта. Затарахкотіли

червоні січові кулемети й рушниці. Розпочався завзятий упертий бій. Пани миттю попадали на землю й утворили безперервний пекельний вогонь по стрілецьких шанцях.

В тім моменті надходить горою шанців командир 1-го полку ЧУСС, тов. Н-ський і Кручинський. Командир трохи побілів, Кручинський злобно підсміхається і стискає в руках рушницю. Обидва спокійні й холодні.

— Гаразд, товариші! — кричить тов. Кручинський до стрільців в окопи.

— Гаразд, товаришу Кручинський! — відгукуються радісно стрільці.

— Зайдіть у шанці, а то панські скорострілі вб'ють, — кричать йому вслід.

— А хіба ж пани вміють цілитися? — іронічно питає Кручинський, і на його обличчі з'являється безжурна усмішка дитини.

Та ворожі розстрільні підсуваються дальше. Двома сильними лавами вдаряють поляки прямо в чоло 1-го полку ЧУСС і одночасно заходять міцними відділами наші крила. Командир полку і Кручинський вскакують у шанці і примощуються поміж стрільцями та разом із ними безперервно стріляють.

Торохтіння рушниць і скорострілів злилося в один клекіт і шум. Люди перестали думати, перестали жити звичайним життям. Життя стало точкою, а думки — мірником рушниці. 1-ий полк, зайнятий наступом ворога, не бачив своїх крил. Раптом з правого крила блискавкою пробігає вістка:

— Ми оточені!

Це найстрашніше слово для вояка на війні. Треба дуже витривалого війська, щоб на таку вістку не розсіялося в паніці. І тепер засипали поляки градом куль 1-ий полк з усіх боків. Закипіла боротьба на життя й смерть, а молоде весняне сонце тихо викотилося й байдуже дивилося на смертельне змагання двох таборів людей...

Під проводом командира полку, його сміливого ад'ютанта і тов. Кручинського полк кидається на польський перстень, прориває його й вибирається в чисте поле. Фронт захвилювався, як лан пшениці від вітру. Підійшов запасовий курінь, і він з новими силами кидається на ворога. Позиції відбиті, поляки відступили на давнє місце. Але на відтинках инших полків вони таки прорвалися.

Фронт крок за кроком відступає назад, а за ним тягнуться десятки ранених.

Штаб бригади в м. Чуднові стратив телефонний звязок із фронтом. На верхових конях кидаються на відтинок 2-го і 3-го полку тов. Баран і військомбриг тов. Бондаренко.

Бій кипить до першої години дня. Поляки силою двох бригад на відтинку одної бригади ЧУСС безперервно атакують. Штаб доносить про все телеграфом дивізії в м. Бардичеві. Дивізія не вірить у наступ поляків і наказує триматися на місці. Починаємо покутувати за зраду 2-ої і 3-ої галбригад. Не маємо вже віри у вищому червоному командуванні.

Тимчасом на фронті не вщухає. Польська артилерія нищить нашу піхоту. Стрілецька кіннота атакує ліве крило ворога, що в паніці відступає. Але на відтинку змасакрованої піхоти проривається польський полк і вдаряє в тил фронтові В 1-му й 3-му полку ЧУСС у двох сотнях вибитий і ранений увесь командний склад. У 2-му полку в одній сотні вбитих 53.

Штаб бригади лишає Чуднів аж тоді, коли над містечком почали рватися польські шрапнелі. Він переходить на станцію Чуднів, потім ніччю відступає вздовж залізничого шляху.

В наших частинах хаос. Курені, сотні й полки перемішалися й розпачливо боронять лінію вздовж річки Тетерев.

Три сотні без командирів, навіть чотових, які щойно полягли, кидаються у вогні на всі боки, без проводу. Надбігає політком тов. С-й, із своїм технічним відділом, з'єднує всі чотири сотні в один курінь і кидається обороняти станцію Чуднів. Поляки не витримують сильного опору комбінованого куреня тов. С-й і затримуються. За цей час наші евакуюють станцію, а штаб бригади переїжджає на ст. Михайленки.

Гримить важка артилерія. Її гарматні бомбардують напівпорожнє містечко Чуднів і станцію. Лінія ріки Тетерев перервана.

Біжать ранені стрільці. Кров оббризкує одіж, і нікому їх перев'язати. А ворог з новими силами, підвезеними з Шепетівки, осмілений і підбадьорений проривом, наступає по п'ятах.

Біжить молодий простоволосий стрілець. Відламок гранати вирвав йому шматок лиця. Кров давить, заливає його. Одно око вибите. Він біжить, падає і знову біжить. В одній руці тягне за собою кулемета на коліщатах. Нарешті прибігає над потік і падає у воду. Харкотить, пручається, нарешті затихає. Скінчив життя. Але з рук не випустив кулемета.

Під високими ялицями біля станції з чотирма сотнями тов. С-й. Поляки вдаряють йому на ліве крило. Розстрільна заломлюється й перебігає на вигідніші позиції. На правому крилі безупинно тарахкоче кулемет. З боку сиплеться на впертих червоних кулеметчиків град куль. Не помагає. Кулемет не вмовкає і не дає змоги посуватися ворогові вперед. Поляки підсуваються долинкою й закидують кулемет ручними бомбами. Гук, тріскотня, дим, покручене, поламане залізо і скривавлені три стрільці. Один із них із розірваними грудьми в агонії шукає рукою ручки кулемета. Конає, а не уступає із свого становища. Підбігають познанці і прикладами добивають беззахисних ранених героїв.

Над вечір наша лінія приходить до певного ладу і затримує ворожий наступ. Всіх охоплює розпач, що поляки відсунули протягом дня наш фронт за ріку Тетерев. І кожний знає, що зарадити цьому було годі, бо ворожі сили вдвічі перевищували наші. Та ніхто не знав, навіть штаб, що це є загальний шляхетський наступ на цілому фронті та що ліве й праве крило фронту прорвано ще вранці. На лівому поляки використали зраду 2 - ої і 3 - ої галбригад та вдарили в районі Вінниці — Бару на слабо уладжену лінію, а праве крило, де була, мабуть, 8 - ма кінна червона бригада (не галицька), ворог досить легко прорвав його й зайняв сьогодні м. Житомир.

Наш відтинок був найдальше висунений уперед і по правді був мішком, в якому ворог думав задушити ненависного кота.

26, 27, 28 і 29 квітня 1920 року

Події так бистро міняються, що годі записувати кожний день окремо.

Бригада повільно відступає, примушена заломувати фланги на ділянках инших сусідніх бригад.

Два курені 1 - го полку ЧУСС кидають на правий фланг обороняти шосе Житомир — Бардичів, де й розпочинається кривавий бій з польською кіннотою, що прорвалася через Житомир. За цей час евакують Бардичів. Розбиті й знесилені безперервними кількаденними боями, наші полки не витримують нового наступу величезних польських сил і лишають Бардичів. Бій іде вже на передмістях. В місті страшенна паніка. Спішно утікають тилові інтендантські частини, різні штаби й штабики. Та найбільший хаос роблять радянські установи із своїми підводами, повними жінок, коробок, горшків, столів, крісел і т. ин. А що Бардичів є „столиця" евреїв цілої України, то й на підводах страшенний гармидер, крик. Жінки плачуть, кричать, чоловіки махають руками, б'ють коней, гублять з підвід свої горшки, столи й коробки, а часто й живі створіння.

Місто засипає польська артилерія гарматним вогнем. Штаб дивізії виїжджає з міста. Безкінечні тисячні обози прямують на Білопольку. А на залізниці ще гудуть протяжно паровози й під ворожим вогнем вивозять

потяги із складами, амуніцією та раненими. Школа політичних курсантів дивізії, з прапором на переді, в найбільшому порядку, з піснею на устах, виходить із міста, щоб зайняти відповідні позиції для оборони. А в місті вже тарахтять ворожі кулемети, на вулицях рвуться шрапнелі, тріщать гранати. Падають відламки мурів із будинків, біжать у паніці спізнені, кричать жінки й діти. І серед цього хаосу виривається гучна пісня та рівний тупіт важких кроків курсантів, що йдуть у бій.

> На барикади! Панам нема пощади,
> Марш, марш вперед, рабочий народ!..

Годі думати про оборону. Всі рятуються. Виснажені бойові частини ледве встигають прикривати відступ обозів. Як звичайно, відступ впливає дуже деморалізуюче на військо, що тратить віру і не в силі без свіжого резерву здержати самовпевненого, переможного ворога. Все ж таки з усіх частин на нашому відтинку одні галицькі червоні полки та політкурсанти стримують своїми грудьми блискучі й численні польські бригади.

Польовий штаб 1-ої галбригади ЧУСС десь при частинах, а основний, з обозами й небойовими відділами та наркомом т. В. Затонським і політреферентом ЧУГА, тов. Михайликом, повертається на Білопольку. Непроглядна курява — довжезні, без кінця й краю, обози та авто. Недалеко Білопольки зустрічаємо важкий гарматний дивізіон ЧУСС. Від нього довідуємося, що Білополька зайнята польською кіннотою. Аж тепер бачимо своє безвихідне становище. Тепер бачимо, що всі частини й ціла ділянка фронту оточені. Польська кіннота зав'язала ненависного кота в мішку.

Годі описати, що сталося після цієї вістки. Тисячі підвід завертають назад. Дорога вузька, вози виїжджають на мокляки й в'язнуть. Кожний хоче вирватися наперед. Крик, гамір, торохтіння возів, туркіт авто, смердючий бензиновий дим і хмари пороху. Всі кидаються вузькою польовою доріжкою на Козятин. Але всю дорогу вперто переслідують нас польські аероплани, що безперервно сіють з гори кулеметами та кидають бомби. В кожному селі стріваємо нові відділи

артилерії, обозів, людей. Надходить тиха й тепла весняна ніч. Чи переживемо її й де будемо завтра?

Вечером потяг штабу нашої 44-ої дивізії безпечно в'їжджає в Козятин, 25 верстов за Бардичевом. Але, не доїжджаючи до станції, попадає під кулеметний вогонь, потім паротяг з'їжджає з розібраних рейок, і цілий потяг тріщить, ломиться, валиться. Його з усіх боків обкидають бомбами. В потягу крик ранених, що їхали із штабом, гістеричні крики жінок, стогін, божевільний плач. З великими труднощами (деякі ранені) штабовці 44-ої дивізії, а з ними й член Реввійськради 12-ої армії тов. Муралов, вибираються з розбитого потягу і втікають у найближчий ліс. Козятин був уже в руках польської кінноти, що зайняла його ще вдень, прибувши із Житомиру й Вінниці, а цим самим замкнула дорогу відступу цілій ділянці бардичівського фронту.

Останки бойових наших сил ночують десь у полі. Инші разом із штабом бригади й тисячні обози та артилерія блудять невідомими полями. Нарешті довідуємося, що

близько Козятин. Висилають стежу і чекають. За годину вертає і доносить:

— Під Козятином нас хтось обстріляв і кричав: „бий сволоч, це більшовики - галичани!“

Догадуємося, що місто зайняли приятелі Петлюри з дооколишніх сіл, щоб полегшити наступ своїм „союзникам“ — польським панам. Їдемо цілу ніч. Ніч темна, холодна. Дороги ніхто не знає і блудимо. Під ранок віддихаємо й довідуємося, що за цілу ніч ми від'їхали від Козятина тільки вісім верстов. З-під Козятина долітає до нас відгомін бою. Хто з ким б'ється — ніхто не знає. Прямуємо на Льохове, але там не можна проїхати. Польська піхота привітала нас кулеметами. Кидаємося на Голендри — Самгородок. Вперто переслідують нас польські аероплани. Ні заховатися від них, ні втекти, бо навколо рівне поле. Кожний тільки стежить очима й чекає, як попаде куля.

На залізничому шляху стоїть червоний бронепотяг. Він щойно повернувся з Козятина і вже не має змоги прорватися на Київ. А Вінниця теж зайнята. Залога співає врочисто „Інтернаціонал“ і динамітом висаджує

в повітря свій бронепотяг враз із гарматами й амуніцією та й подається пішком за нами.

Настрій страшенно поганий. Кожний свідомий того, що відступатимемо так довго, доки не підійдуть нові червоні резерви. Наші сили розбиті й рішуче не здібні спинити ворога. Безнадійність охоплює всіх, а найбільше галичан, що де-далі віддаляються від Галичини.

Містечко Самгородок. Дошкулює голод. Тов. В. Затонський з гуртком товаришів з політвідділу бригади та кількома стрільцями, що стояли близько нього, іде шукати їсти. Але їсти за ніякі гроші не можна купити. Тоді тов. Затонський питає селянина:

— А польського ксьондза у вас немає?

З великою охотою вказує селянин домівку попа. Піп, мабуть, чекав непрошених гостей, бо зустрів нас на порозі, кланяючись низько й запрошуючи до кімнати. На дворі перед хатою сиділо двоє стрільців і їли.

— Обідаєте, товариші? — питає тов. Затонський.

— Обідають, — спішно й ласкаво відповідає піп.

— Нічого, пообідаємо й ми, — говорить спокійно тов. Затонський і йде до хати. Ми — за ним.

Обід був прекрасний. В. П. Затонський увесь час обіду „колов“ хазяїна-попа, що чудово говорив по-українському, різними словами. А наприкінці обіду сказав:

— Завтра в цей час у вас будуть обідати вже польські офіцери. Звичайно, публіка приємніша, ніж ми, забруджені, обдерті. Ви не так будете приймати їх, як нас. А в тім ми й не питали вас, а просто прийшли. Захотіли їсти, так чому ж не пообідати в маючого чоловіка? Але ви скажіть тим панам-офіцерам, що у вас сьогодні обідали більшовицькі комісари, дуже прості люди, чи як уже там скажете. І ті комісари казали, що не варто тішитися хвилевою перемогою, бо в найближчому тижні вони знову тут обідатимуть...

Піп силкувався бути ласкавим і зложувався вчетверо. Непрошені гості подякували за обід і вийшли. А на дворі тов. Затонський звернувся до нас, кількох галичан, і сказав:

— Ось так треба поступати. Не нахабним насильством, а по - людському, але треба дати відчути тому панкові, що ми над ним, що зараз наша робітничо - селянська влада та що він залежний від нас...

Після годинного відпочинку ціла група рушає далі, висилаючи для охорони за Самгородок комбіновану сотню з галичан і місцевої міліції. Ночуємо в селі Вівсяники, а другого дня їдемо далі й увечері прибуваємо в містечко Дзюнків. Тут починається так званий „повстанчий район“, де оперують озброєні банди проти червоних частин.

Наша група складається з частини обозу 1 - ої бригади ЧУСС, частини політвідділу 44 - ої дивізії, 15 курсантів враз із тов. Кручинським, що відбилися в замішанні від своїх, з важкого гарматного дивізіону, що не має набоїв до гармат, і з одної батареї легкого дивізіону ЧУСС. Бойова сила незначна. Озброєних стрільців (майже всі з 2 - го полку) 200, а всіх людей більше як 2 тисячі. Але на це велике число припадає небойовий стан, цеб - то всі обози, що тягнуться на просторі восьми верстов, а потім різні

канцелярії, інтендантства, словом — тилові установи. З 3-го полку є 100 стрільців, що встигли вирватися з-під Козятина. Дуже багато з нами людей невійськових, переважно урядовців радянських установ, що їдуть враз із жінками, дітьми й хатнім приладдям, починаючи з колиски й кінчаючи горшками. В кожному містечку приєднувалися до нашого походу єврейські сем'ї, що втікали від погромів поляків, „повстанців" та инших. Все це тяглося за нами, надіючись на певну охорону в дорозі.

В м. Дзюнкові задержуємося два дні. Відпочиваємо та з цукроварні забираємо цукор, щоб не попав до рук ворогів і щоб мати „валюту" на харчі. По правді найцінніша валюта на Україні — це цукор. За нього можна все купити. А в нас зараз немає зовсім харчів. Харчові бригадійні склади пропали в Бардичеві.

Находимо звязок із штабом дивізії, що стоїть у Новім Хвастові, і польовим штабом бригади ЧУСС під Козятином, та пластунською 132-ою радянською бригадою, що розташувалася в селах ліворуч від нас.

Довідуюся, що на випадок дальшого наступу ворога ми відступаємо до м. Черкас, де міст через Дніпро, і переправляємося на Лівобережжя. Деякі товариші ставлять таке питання тов. Кручинському:

— Що буде, як ворог витисне нас за Дніпро?

— Перейдемо на лівий берег і будемо оборонятися! — сміючися, відповідає Кручинський.

— А що, як поляки дістануть велику допомогу від капіталістичних держав і будуть бити нас далі? — допитуються галичани.

— Відступимо в Росію.

— А як і з Росії нас проженуть? Куди тоді?

— Ех, товариші! — каже добродушно Кручинський. — Які ви ще діти! Дрижите за свою шкуру, а по правді нічого страшного. Ви думаєте, що так легко знищити нас? Ну, припустімо, що нас прогнали і з Росії. А непроходимий Сибір? Там і чорт не дасть з нами ради. Зорганізуємося і вдаримо новими силами. Але тут ще є й инші причини, що не дають змоги всесвітньому капіталові розбити й перемогти нас. І про них ви

довідаєтеся небаром. Це — причини соціяльного й економічного характеру, а також політичного.

І Кручинський приступно в подробицях почав пояснювати стрільцям неясні для них питання. Скоро біля нього зібрався великий гурт, і балачка замінилася в реферат.

Другого дня додають до нас розбитки нашої бригади й кінноти пластунців, що рорвалися просто чудом із польського персня під Козятином. Від недобитків технічної сотні ЧУСС довідуємося про деякі подробиці боїв. Позавчора частина нашої бригади (цілий 1-ий полк) з иншими частинами дивізії завзято наступали на поляків близько м. Махнівки по декілька разів. Були випадки, що поранені стрільці йшли в бій. Дуже героїчно билися політкурсанти 44-ої раддивізії. Біля ст. Голендри йшли всі оточені частини три рази в багнетну атаку й зазнали великих втрат. Деякі прорвалися, але більшість не встигла. Тільки один курінь 1-го полку ЧУСС і кіннота бригади щасливо вирвалися і з 2-им пластунським полком подалися на Хвастів.

В ПОЛЬСЬКОМУ ПЕРСНІ [1])

По правді козятинська трагедія була така.

В той день, як польське військо захопило м. Бардичів, 1-ий полк ЧУСС і недобитки инших полків та кіннота ЧУСС кинулися теж на Білопольку, щоб податися на схід. Але залізничий шлях Хвастів — Козятин уже зайняла польська кіннота. По дорозі полк довідався, що й Козятин зайнятий і тим самим єдина дорога на схід замкнена. Полк і всі частини опинилися в персні польського війська. Тоді всі подалися на південь, надіючись прорватися до своїх. Дійшли до містечка Махнівки, кільканадцять верстов од Козятина. Містечко розташоване в глибокій

---

[1]) Цей розділ я писав пізніше, за оповіданням очевидців. Вважаю, що він потрібний до цілости моїх спогадів, а також, що „козятинська трагедія" є дуже цінний матеріял до історії червоної галармії. На жаль, я не мав змоги записати точно ці події й подаю їх у загальному вигляді, хоч правдиво.— М. І.

балці й переповнене обозами до неможливости. Ні одної порожньої вулиці. Ні одного подвір'я, де не стояли б підводи. Величезна, кількатисячна маса людей, коней і підвід. Паніка велика, безголов'я страшенне. Ніякої організації, ні послуху. Тисячі перемучених людей, озброєних і здорових, блукають поміж возами, не знаючи сами чого. Над містечком гамір, шум, якби величезний водоспад падав з гори і приглушував усе. На підводах, під ними й біля них ранені, хорі, мертві й живі. Вояки, жінки, діти. Все це кричить, шумить. Одні сплять, другі варять харч, треті ходять, як тіні. Ніхто нічого не знає. Ніхто не цікавиться нічим. Чекають тисячі й сами не знають чого. Полону, смерти чи своїх? Кому яке діло. Кожний думає, що хтось десь є, хтось там спереду думає про них. А тимчасом ніхто нічого не робить. Люди дійшли до стадії резигнації, і їм байдуже. Немає ніякої сили, щоб її з цього яру витягти й зорганізувати ті тисячі людей у бойову частину. Ніхто не піде. Не з остраху, а з байдужости, з інертности. В такій стадії людина вже не

відповідає за себе. Нерви перепрацьовані й не реагують на ніщо. Тіло перетомлене, без життя. Людина, що голодна, невиспана, безперервно день за днем у боях, серед пекельного клекоту й смерти, до того переконана, що ворог десять разів міцніший, мусить нарешті впасти в стан крайньої байдужости й безсилля.

Махнівка — одно з найпоганіших містечок України. Мале, брудне й бідне. Споконвіку повне крикливих замурзаних дітей, обдрипаних еврейок і гуртків заялозених міщан. Виглядає, як переляканий, обірваний чоловік, що, втікаючи від ворога, скулився в кутку й чекає в смертельному напруженні. Подивитися з гори — і Махнівка скулена малими, густими і брудними хатками так, як той чоловік. Згорбилася в балці й чекає. Але сьогодні вона закипіла життям. Сьогодні вона дихає, як вулкан, криками, шумом, димом, іржанням коней. Споконвіку не бачило містечко такої сили людей з різних закутків країн: широких українських степів Херсонщини, дітей Правобережжя й Лівобережжя, Поділля, Підгір'я, Карпат, Криму, Кавказу,

Росії, Сибіру, Білоруси, Латвії, Литви, Польщі, Далекого Сходу, Басарабії, Австрії та инших. Бо кого тільки немає у складі Червоної армії! А все це залило махнівську балку тільки тому, щоб рятувати життя. Всі ці тисячі людей різних націй і племен переповнили містечко, ховаючись від смерти. Кожний хоче жити, кожен надіється, що вирветься. Ніхто не хоче думати про смерть.

„Якось буде" — шепоче перемучена думка.

Відступ на війні — це найстрашніша руїнна сила для армії. Це — цар деморалізації, зневіри й переполоху. В громадянській війні відступ буває катастрофою для фронту. В ньому гине не тільки реальна сила війська, але й моральна. Всесвітня історія знає дуже мало випадків, щоб у такій хвилині найшлася людина, яка зуміла б затримати цю зневірену сполохану отару людей. Навіть великий полководець Наполеон був безсильний у часі відступу своєї армії.

Одна є рада в таких випадках: підсилити новою свіжою армією фронт. Але й тут часто трапляється нещастя. Резерви заражаються від недобитків переполохом і не

видержують. На Україні кожного ворога - чужинця нищили в першій мірі широчезні простори й аж потім його збройний ворог. Але підчас успішного наступу армія, що відступає, раз - у - раз тікає й терпить не так від погрому, як від переполоху. Кожний раз ворог, що наступає, стає в очах хвилево переможеної армії легендарною силою. І це найстрашніша „гармата“, яка б'є й розпорошує тих, що відступають.

Одначе кожній людині, що була на війні, а тим більше в громадянській війні, відомо добре, що найбільший переполох роблять тилові частини, особливо обози. Фронтовики призвичаїлися до різних несподіванок і навіть у дуже скрутному становищі вміють бути холоднокровними. Та це не тиловики. Загримлять гармати, заторохкотить фронт—і в них душа в п'ятах. Зараз же не знати й звідки передаються „докладні“ відомості про бій, про ворожі сили й наміри. Люди, що стоять далеко за фронтом, знають у п'ять хвилин після бою, скільки ранених, скільки вбитих, полонених, і то по обох ворожих сторонах. Звичайно, всі ці цифри хто - будь вигадав,

і є це „колективний твір“ обозників. Але вони роблять своє. З неймовірною швидкістю шириться паніка, якої ніхто не в силі зупинити. А якщо фронт дійсно відступив трохи, тоді — пропало. Стрімголов обози кидаються назад і своєю довжиною та вістками ширять скрізь переполох.

І ніде правди діти — в громадянській війні на Україні великим нещастям були обози. А були вони неймовірно великі. Сотні тисяч коней і підвід. Це пояснюється тим, що залізниця перебувала в стані руїни, і до того вона дуже нечисленна на території колишньої царської імперії. Це не західньо-европейські країни, де залізничі шляхи обмотують країни, як павук павутинням. На Україні вони рідкі, та й то зруйновані. І армія була змушена послуговуватися кіньми. Підводами доставляли резерви на фронт і амуніцію та харч. На підводах возили ранених. Кіньми тягали не тільки гармати, але не раз і автомобілі, що в болотяних дорогах у ніякому разі не могли їхати.

І в цьому наступі шляхетського війська величезні обози вели перед у переполосі й

були найбільшою перепоною. Тому-то фронтовики дуже не любили обозників і називали їх „панік-комісарами“.

В Махнівці перебував і польовий штаб 44-ої дивізії із своїм начальником. Командир 1-го полку ЧУСС тов. Н-й і инші командири частин довго радились, як виплутатися з цього поганого закутка. Всім було ясно, що єдиний вихід — це пробитися через польський перстень. Саме тоді надійшли до штабу інформації, що з півночи йде наступ червоних частин на Козятин, і штаб у м. Махнівці вирішив ударити на польський фронт з півдня й заходу, щоб тим самим узяти ворога в два вогні та допомогти північним частинам. Командири розійшлися по своїх частинах. До вечора було недалеко, і конче треба було спішити. Але не так легко було вийти з Махнівки. Не то конем, але одинцем, пішки було майже неможливо пройти через тисячні обози. І бойовики схилом горбів по одному виривалися в поле. Сили невеликі. Один полк (перший) ЧУСС, розбитки пластунської, таращанської й богунської бригади, неповний полк кінноти ЧУСС

і пластунців та декілька гармат. Були також і курсанти 44-ої дивізії, але в незначній кількості.

Сонце хилилося що-раз нижче, і бойові частини різними шляхами пішли на Козятин. У стрільців, до краю зморених, була ще надія прорватися, і вони стомленими ногами приспішували хід. Та, не доходячи восьми верстов до Козятина, їх зустрінули польські кулемети. Зав'язався завзятий бій. З криком кинулися стрільці вперед. Але їх заглушили постріли ворога. Яром прокрадалася півсотня технічного відділу ЧУСС. Ворог не добачив. Нечайним наскоком вона захватила польський кулемет і вже хотіла вдарити з боку, як у той час розгорнулися два свіжі польські курені і вдарили новими силами на тих, що наступали. Технічна півсотня опинилася за фронтом і встигла втекти, а полк лишився далі в персні.

Вечоріло. Бій утихав. Стрільці лежали в полі й чекали. Поляки не наступали. А потім настала темна, таємна ніч. Перекликалися пострілами тільки вартові. Фронт мовчав. І одні і другі намагалися відгадати, що думає ворог. І напружено чекали.

Але ніччю стрільці відступили. Перша спроба не повелася.

Командний склад ходив, як божевільний. Ніхто не знав ні околиці, ні терену, і в нікого не було мапи, щоб зорієнтуватися. А навколо — хаос, безголов'я. Командир 1-го полку ЧУСС тов. Н-й та ад'ютант тов. В. В-й, командир 1-го куреня тов. Ч-ч і тов. І. І-ць від кінного полку кинулися шукати підмоги. В найближчому селі довідуються, що в одній хаті є якийсь штаб. Входять розпитати про ситуацію. Але всі „штабівці“ вже з червоними хрестами на рукавах, як санітари, і перед старими, досвідченими вояками грають ролю блазнів. По правді це були ті „штабівці“, що вибренькували шпорами в тилу й попали в таку бойову обстановку через непорозуміння. Червоноармійці називають їх коротко і ясно: „шантрапа“.

Протягом ночи постягано все, що здібне носити зброю. Ранком вирішили вдарити ще раз на ворога. Пластунці повипрягали з обозів коні й без сідел зробилися „кіннотчиками“. Здалека це видавалася поважна

сила кінноти, а по правді більша половина з них не мала навіть рушниць.

Наближався ранок, що мав рішити долю оточених. Нетерпеливо чекали наказу голодні, змучені бойові частини. На світанку вирушили. Тихо, спокійно, в різних напрямах. На праве крило в напрямі ст. Голендри пішов 1-ий полк ЧУСС з розбитками инших галицьких полків, наліво — „кіннота" і піхота пластунців, а від неї наліво — инші червоні негалицькі частини. Кіннота ЧУСС лишилася в запасі.

Зарожевів схід, як дівчина уві сні. Дихнули степи низьким, сірим туманом. Затріпотів крильцями ранок. Весна розстібнула сорочку і глибоко зідхнула. Аж озвалися ранні непомітні пташки.

А полями, довгою лінією, бродила росами стрілецька розстрільня (цеп). Рушниці готові до бою, а в голові думка: якби далі на схід. Ворог мовчить. Перед ними зелені поля, закосичені молочним туманом, і рожевий схід. А там десь далеко ледве видніють телеграфні стовпи уздовж залізничого шляху Вінниця — Козятин. Там, певно, чатує ворог.

Обережно й тихо йшли далі. Спереду похмурий командир 1-го куреня тов. Ч-вич. На коні повільно їде за розстрільнею тов. Н-ий, командир полку, з живими очима й надутими губами. Біля нього мовчазний, залізний і холоднокровний ад'ютант тов. В-ий. Здається, що ті люди не йдуть на смертельний бій, а переходять кудись у друге село. З такими обличчями вертають ранком сільські парубки, що цілу ніч пасли в панській конюшині коні. Невиспані, задумані й мовчазні.

Але в дійсності очі командирів швидко й пильно розсліджують поля перед собою. Досвідчені очі швидко й докладно намагаються викрити хоч би найменший рух ворога. А в головах готовий, хоч неясний план, що треба зробити, як тільки з'явиться ворог.

По-давньому тихо, урочисто й спокійно. Десь далеко на лівому фланзі нервово зататакав кулемет і замовк.

Вже близько залізничий шлях. Ближче до мети. Стрільці чуйні, як зайці. Утома пропала, очі жваво забігали, рушниці міцніше стиснені в руках.

І в тій хвилині, як молоде весняне сонце вмивало своє обличчя ранньою росою, заклекотіло на цілій лінії. Ворог сказав: „Добридень“.

Але стрільці мовчать. Залягли в зелених житах і пшеницях, та притаїлися, як би їх не було. Тоді повільно, десь за шляхом гримнула ворожа артилерія і за стрілецькою розстрільнею рівною стежкою затріскотіли шрапнелі та, задихуючись, загарчали гранати. Озвалися й стрілецькі кулемети. І знову заклекотіло, засвистіло. В повітрі ніби хтось дужий хитав велику тонку бляху і скавулів нею. Минають довгі хвилини. Бій не втихає. Ні ворог, ні стрільці не висуваються.

Раптом із ворожого боку вмовкає стрілянина. Здивовано вмовкає і стрілецька лінія. І в тій хвилі на лівому крилі ураганом проноситься могутньо-пискливе:

— Урр-а-а! Ур-рр-а-а-а-а!

Це пластунська „кіннота“ без сідел і з сідлами кинулась масою в повному розгоні на польську лінію, закричала нелюдськими голосами і миттю проскочила через шлях у поле, тільки закурилося за нею. Вона врятувалася.

Але в ту саму мить, ніби на даний знак, заллявся страшним клекотом фронт. Ворог, що отямився, з подвійною силою вдарив по стрілецькій лінії. Видавалося, що не люди, а ті галасливі смертоносні машини схопилися зубами одна за одну і гризуться, скавулять, гарчать. Загриміла й артилерія, закосичила хмари білими, як лілеї, хмаринками. З ворожого боку вогонь сильнішає й косить невинні жита, пшениці, трави. У тій хвилині з лівого крила передають, що поляки на прорваній пластунцями ділянці перейшли залізничий шлях і обходять 1-ий полк. Залатати діру немає чим. Кинулась кіннота ЧУСС, але запізно. Стрілецька розстрільня, плазуючи збіжжям, подалася назад, а слідом за нею — осмілений ворог.

Відступали полями знову зневірені, змучені. А ворог — за ними. З усіх боків починають стріляти. Всі тратять голову, ніхто не знає, де свої, а де ворог.

З-за горба висувається темна колона війська. Її обстрілюють стрільці, і аж після кількох хвилин довідуються, що це не поляки, а свої.

Командири перестали орієнтуватися. Стрілянину чути і ззаду, і спереду, і зліва, і справа. Регулярний галицький вояк не звик до такої обстановки й починає нервуватися. Всі опускають руки і ждуть, бо немає ані одної людини, що сказала б, де й хто саме є. Далеко на полі видко, як дорогою в бік Козятина їдуть підводи і йдуть люди. Це ще більше хвилює стрільців. Але в той час передні стійки доносять, що поляки наступають.

У протинаступ кинувся з 1-им куренем 1-го полку ЧУСС тов. Ч-ич, а за ним — інші галчастини. І дивно! Сталося щось нечуване. Потомлені, зневірені стрільці кинулись, як леви, вперед. Чи це була злоба, чи, може, остання „ставка в банк" — невідомо. Але стрілецька лінія швидко й сміливо вийшла довгою лавою проти ворога, що наступав. Схопилися в смертельних обіймах, як дикі коти. Хто стояв з боку, той не чув, не знав, що навколо безперестанна тріскотня кулеметів і рушниць, а два табори дико вхопились під сили й моцуються. Стрілецька розстрільня, не зважаючи на густий ворожий

вогонь, наступає. Падають ранені й убиті. Ранені схоплюються з землі й біжать уперед. З закривавленими головами, руками, шкутильгаючи ногами. Біжать з розпаленими, божевільними очима, без шапок, простоволосі. Стріляють, кричать і біжать. Не помагає нова польська резерва. Хто може зупинити цих великих розпачливих борців? Все одно смерть! Як не тут, то в руках ворога.

Зліва наскакує на поляків кіннота ЧУСС. Майнула густою лавою, блиснула шаблями і з вереском кинулась уперед. Зломилася польська лінія, покривилася. А стрілецька нечисленна піхота нестримно посувається все ближче і ближче. Командири, задихані, напівсвідомі, мчать уздовж лінії і щось кричать. Поляки в переполосі кидаються назад. Із страшним криком женуться за ними стрільці. Ворог відбитий. Стрільці полонили чимало польських вояків, а між ними й начальника штабу польської дивізії. Але вони не віддихають, біжать і переслідують ворога. В цьому хаосі швидко орієнтуються деякі групки негалицьких частин і прориваються вільними ярами та втікають із панського персня.

Залізничий шлях знову. Польські розбиті частини затримуються за ним і, підсилені новим свіжим куренем, стримують розлючених стрільців. Новий бій. Закипіло знову. Розбитий перстень латається. Клекіт кулеметного й рушничного вогню триває майже годину. Бліді стрілецькі обличчя знову спалахнули вогнем. Вони ще раз ставлять „ставку в банк“. Остання надія. Розпач охоплює перемучених, оточених стрільців. Як не переб'ються зараз, то пропадуть. І в розпачі, в боротьбі за життя, шляхом смерти, в боротьбі за дорогу волю зривається, як сполохана зграя птахів, червона стрілецька розстрільня. Покотилося широким полем безкрає дике:

— Гуррр-а-а-а! Гу-р-р-а-а-а![1])

А слідом за цим, у відповідь йому — безперервний клекіт польських кулеметів. Але розпачливе стрілецтво не чує, не бачить. Розстрільня проріджується й біжить. Ось рів із водою. Його перескакують, у ньому падають і душаться ранені. Але здорові вперто, нестримно лізуть на залізничий насип і, не тямлячи нічого, кричать. Ворог не видержав,

[1]) Галичани не кричали „ура!“ — лише гурр-а! — М. І.

хильцем. збіг із шляху і подався в поле. Йому на підмогу якраз прийшов з Козятина запас. І перстень знову цілий. Стрільці не можуть показати з-за насипу голови.

Вечоріє. Так дивно! Ніби сьогодні не було зовсім дня. А сонце світило, сонце згори дивилося на цілоденну боротьбу двох таборів людей і, надивившись, стомлене пішло відпочивати. А з ним, хилячи голови на зелену траву насипу, заснуло голодне, перемучене до краю червоне галицьке стрілецтво. Тільки стійки чатували і прислухалися до ворога.

Ніч минала спокійно. Але після півночи блискавкою пролетіла між стрільцями вістка, що червоні (негалицькі) частини вислали до поляків парламентаря й хочуть піддаватися. Ця вістка страшенно вразила всіх.

— Що ж буде з нами? Нас поляки виріжуть, бо ми так уперто билися...

Сходяться командири полку. Радяться, що робити. Посилають двох верхівців розвідатися про ситуацію. За три години вони привозять дуже сумні вістки. Від Бардичева посувається кіннотний польський полк, що напевне завтра вдарить нам у спину, ззаду,

тим самим опиниться полк ЧУСС у двох огнях. Половина червоних радянських частин ще у вранішньому наступі попала в полон, инші стратили всю надію на те, що переб'ються, і вислали парламентаря в Козятин у справі капітуляції. Останки галицької артилерії на власну руку почали переговори з поляками.

Довго під скиртою соломи радились ніччю командири частин 1-го полку ЧУСС. Одне було ясно: поляки стягли свої сили і в ніякому разі не можна буде прорватися, тим більш тепер, коли радянські частини капітулюють. Єдиний можливий вихід — це вислати ранком у Козятин парламентаря від ЧУСС і переговорити з польським штабом.

Тої ж ночи кіннота ЧУСС пороздавала коні селянам, щоб вони не попали в панські руки. Стрільцям видано наказа, щоб кожний окремо йшов, куди сам хоче. Мала частина розійшлася, але решта трималася ще на фронті.

На парламентарів призначено тов. І. І., колишнього поручника кінноти, і тов. Ґ-ова, а з ними — сурмача. Тов. І. І.— смілива, хоч ніжна й дуже інтелігентна людина, з професії

художник. Тов. Ґ-ів нічим не визначний. Молодий добродушний хлопець.

Стрілецький фронт тримався ще міцно, як виїхали парламентарі з білим прапором (з брудної стрілецької сорочки) верхи у напрямі Козятина. Тов. І. І. мав дійсно важке завдання, бо дипломатичним способом мусив виторгувати в поляків, щоб вони не полонили полк, а передали його в повній зброї в петлюрівську армію, звідки легше можна було дістатися до червоних.

Була сьома година ранку. Парламентарі повільно переїхали нашу лінію і подалися польовою дорогою до Козятина. Але їм незручно було триматися залізниці, і вони звернули в широке поле. По дорозі стрівали маси обозів (негалицьких), що, поначіплювавши на дрючки сорочки, а то й штани, їхали в напрямі Козятина. Зустріли також делегацію від радянських частин, але поділилися надвоє і поїхали різними дорогами.

Стрілецькі парламентарі перегнали обози й виїхали в чисте поле. Ось близко залізничий шлях. Тов. Ґ-ів махає дрючком з брудно-білою сорочкою, а сурмач сурмить нікому

не відому мелодію. З-за кущів висуваються польські стійки з наведеними рушницями. Парламентарі під'їжджають. В тов. І. І. дуже серйозне обличчя, хоч по правді він не дуже спокійний і певний. А польські стежі з усіх боків починають обходити їздців. Доїхали до шляху, що на ньому з готовою до пострілу рушницею стоїть польський підофіцер.

— Де ваш командир? — гостро питає його тов. І. І.

Підофіцер повільно спускає рушницю до ноги й показує на хату.

— Там є пан поручник.

Тов. І. І. зіскакує з коня, дає його вести польському підофіцерові і йде в напрямі до хати. З дверей виходить „пан поручник" з наведеним револьвером.

Гостро підходить до нього тов. І. І. і представляється:

— Поручник І. І. Приїжджаю, як парламентар від 1-ої бригади українських січових стрільців. Прошу відвести мене до штабу групи фронту.

Польський поручник м'якне, ніяковіє й ховає револьвера.

— Можу пана поручника відставити тільки до штабу полку,— каже у відповідь.

Парляментарі сідають на коні і в супроводі польського офіцера їдуть до штабу полку. Тов. І. І. вже заспокоївся. Його сміливість і гострий тон роззброювали поляків з їхньої питомої іронії.

У штабі полку теж увічливо прийняв парламентарів якийсь капітан чи майор і на їхнє прохання зараз же відправив делегацію з офіцером до Козятина в штаб дивізії генерала Ромера. Але в штабі майже нікого не було. Черговий офіцер сказав, що „пан генерал" із штабом у костелі, де відправляється „Dziękczynne nabożeństwo" [1]), і туди ж перепровадив тов. І. І. з Ґ - вим та сурмачем і своїм офіцером.

Довго довелося чекати парламентарям, бо штабівці цілу годину дякували богові за перемогу над „дикими більшовиками". Поза цим, вони молилися за душу ад'ютанта Пілсудського — графа Потоцького, що перед кількома днями підчас бою на ділянці нашого фронту гарцював на коні й був убитий на місці кулеметниками 1-го куреня 1-го полку ЧУСС.

---

[1]) Богослуження подяки.

Здалека оглядають делегацію польські вояки й гурми євреїв. Але не підходять, бо з парламентарями стоїть польський офіцер.

У костелі востаннє забреніли органи, і востаннє пролунало „Te deum". Штаб виходить. Попереду сивий, середнього росту, з підстриженими по-англійському вусами і з добродушним обличчям генерал Ромер. За ним більше ніж сотня офіцерів. Генерала, видно, повідомили про приїзд парламентарів, бо він підходить просто до них. Тов. І. І. випростується, як струна, віддає військове поздоровлення і різко, виразно відрекомендовується [1]):

— Пане генерале, поручник І. І. першої бригади українських січових стрільців має честь повідомити, що приїжджає як парламентар бойових частин фронту.

Це сказав тов. І. І. по-українському. Потім тим самим повільним, різким і виразним голосом почав по-польському:

— Панові генералові, певно, відомо, що рештки бригади УСС — це той український

[1]) Промова тов. І. І. точна змістом, тільки можливо, що змінена в дечому стилістично.— М. І.

легіон, що існує вже від 1914 року. Наша бригада брала активну участь у боях проти польського війська у Львові і в його облозі. Останніми часами бригада УСС займала фронт між Чудновим і Маріямполем. Сподіваюся, що панові генералові відомо, що в тому часі ми відбили декілька сильних польських наступів, хоч сили наші були значно менші. Відступаючи, наша бригада відступала дуже повільно і не здавала ані цалю землі без бою. В такій несприятливій ситуації для нас ми, відступаючи, в оборонних боях взяли ваших полонених, а від нас не попав до вас ані один стрілець. Ваші частини, що наступали, мали великі втрати на нашій ділянці. Від двох днів недалеко звідси ваше військо провадить уперті бої з нашою оточеною бригадою УСС. Всі ці факти найкраще свідчать, що українські січові стрільці вміють боротися.

Генерал увічливо похитав головою.

— ...Але до нас дійшли вістки, що на Україну йде українська армія „головного отамана" Петлюри, під наказами якого ми колись служили. (Генерал зморщив чоло). І, щоб не лити братню українську кров, мені

доручено важке завдання: нав'язати звязок із штабом „отамана“ Петлюри і враз із бригадою та її майном перейти до лав української армії.

Генерал приязно відповів по - польському:

— Положення панів вповні розумію і зроблю, що зможу. Але прошу ласкаво зайти зі мною до штабу, де поговоримо ширше.

Штаб містився на вокзалі, і, прийшовши туди, генерал перш усього хитрими способами намагався вивідати від тов. І. І., скільки то є тої бригади УСС. Але й тов. І. І. не був із тих, щоб дати зловити себе.

— Є нас ціла бригада, пане генерале.

— Велика чисельно? — допитувався зовсім „невинно“ генерал.

— Має всі роди зброї — піхоту, кінноту, артилерію, технічні частини й обоз, — обманював тов. І. І. старого вояка, бо справді там було тільки кілька сот людей.

Генерал побачив, що нічого не довідається, але в розмові виговорився, що вже третій день нічого не знає про свій кавалерійський полк, що повинен був прийти від Бардичева. А півжартома сказав;

— Але ви повинні віддати мені мого начальника штабу.

— Будьте спокійні, пане генерале! — заявив тов. І. І. — У нас йому так, як дома.

Тоді Ромер приступив до головної справи.

— Певної відповіди на ваше прохання я не можу дати, бо що до „отамана“ Петлюри, то не маю ніяких інформацій. Але я телеграфом розпитаю штаб 4-ої армії в Рівному.

Із слів генерала було видно, що Петлюра для них лише лялька й не має найменшого значіння.

— Тоді, пане генерале, — запропонував тов. І. І., — може б, ми зробили на нашій ділянці завішення зброї, доки прийде конкретна відповідь із штабу 4-ої армії?

Генерал Ромер подумав і згодився. Зараз же визначено демаркаційну (невтральну) лінію, що її не мали права переходити ні поляки, ні ЧУСС, а „завішення“ зброї обов'язувало до четвертої години пополудні.

— Ви підпишете це? — спитав генерал.

Але тов. І. І. подумав і з особистих причин не зважився підписати.

— Я, пане генерале, не маю доручення від свого штабу підписувати, але вважаю нашу умову за пунктації й формальне „завішення“ зброї існує до четвертої години пополудні. А зараз я прошу дати мені змогу поїхати до своїх, і я привезу конкретну відповідь.

Генерал і на це згодився. Він дав нашим парламентарям одного польського офіцера, і вони від'їхали до бригади. Була одинадцята година перед полуднем. Переїхали польську лінію — і стрінули полк ЧУСС та всі обози, як їх роззброювали польські кінноtчики і вели до Козятина. Вияснилося, що в той час, як тов. І. І. переговорював із штабом дивізії й ген. Ромером, з боку Бардичева наскочив ззаду кінний полк і захопив усе, що жило, в полон.

Тов. І. І. почав у присутності польського офіцера штабу лютитися і називав негідним зламання договору. Офіцерові, що знав про „завішення“ зброї, було дуже неприємно, і він навіть наказав віддати стрільцям зброю. Потім враз із тов. І. І. швидко помчав назад до Козятина, до генерала Ромера.

Генерал дуже здивувався, що тов. І. І. так швидко повернувся. На протест тов. І. І.

він заявив, що саме приїхав „пан начальник“ держави Пілсудський, і він у цій справі поговорить з ним особисто.

Після від'їзду Пілсудського та військових аташе Франції, Англії й Італії, що приїхали оглядати фронт, а власне нову колонію — Україну, тов. І. І. покликали до окремої кімнати, де в присутності трьох полковників і капітана Старжинського генерал Ромер заявив:

— Пан начальник держави Пілсудський прийняв до відома мою доповідь про ваше становище, і я маю честь переказати, що пан начальник дуже тішиться, що мав нагоду стрінутися з українськими січовими стрільцями, яких знає як найкраще військо української галицької армії та перед якими мав усе повний респект. Пан начальник Пілсудський тішиться також, що українські січові стрільці будуть боротися під нашими прапорами проти спільного ворога — більшовиків та висловив надію, що постарається це як-найшвидше перевести. Від себе додаю панові поручникові, що аж до одержання окремих наказів ваша бригада буде на правах інтернованих. Прошу дуже вибачити — може, я

загрубо висловився, але я людина військова й не знаю инших термінів. Я пропоную скласти спільну комісію від польського війська й вашої бригади, яка списала б усе майно бригади й поки-що передала в моє розпорядження.

На цьому закінчилися переговори ЧУСС із поляками. Всі частини ЧУСС були вже роззброєні в Козятині, і саме відбувалася нарада. Червоні українські січові стрільці постановили:

1. Кожний, як тільки зможе, тікає на власну руку до червоних [1]).

2. На випадок прилучення до армії Петлюри не брати ніяких відповідальних посад

---

[1]) ЧУСС таки не попали в армію Петлюри — боялися їх. Поляки повезли їх просто до таборів інтернованих у Польщі на Познанщині. Але, доки довезли до Рівного, восьма частина втекла. Масово втікали опісля і з таборів. Слід зазначити, що в хаосі під Махнівкою бригадний скарбник тов. Володимир К-н встиг заховати касу і вже у вагонах поділив її поміж усіма ЧУСС. Кожний одержав приблизно 300 марок, що багато допомогло в утечі.

Опісля в Галичині (на станції Стрий), коли галицькі офіцери, що не належали до УСС, хотіли писати меморіял Пілсудському і просити, щоб їх узяли на фронт проти Червоної армії, одинокі ЧУСС гостро виступили проти цього й не допустили до такого ганебного вчинку.— М. І.

і за найближчої нагоди перейти на бік Червоної армії.

Увечері всіх ЧУСС завагонували в товарові вагони і ніччю повезли в Рівне. Це був останній день активного життя ЧУСС — день 30 квітня 1920 року. На цьому кінчається історія УСС, а з нею й так званий усууський романтизм.

Загудів паровик і торгнув вагони, що з них залунала гучна пісня (надії чи розпуки?):

Ой, не тішся, враже, що по Збруч, то ваше,
Ще живе стрілецька слава.
Ой, вернуться тії стрільці червонії,
Затремтить тоді Варшава . . .

У КРАЇНІ БЕЗВЛАДДЯ

30 квітня 1920 року

Широкий непроглядний степ засіяний густими балками. Села потопають у морі зелени, таємні ліси дрімають серед спеки. В селах народ непривітний до нас, похмурий. Це вже країна безвладдя, розагітована польсько - петлюрівськими агентами. Це — початок відомого з „ідейних повстань" Таращанського повіту на Київщині.

Містечко Дзюнків мертве. Біля нього — село, повне життя, хоч висить над ним якась таємниця. Щось невідоме, непривітне чатує навколо. А містечко без одної живої душі. Будинки зруйновані до підвалин, вулиці порожні. З села забігають час од часу собаки і бродять по старих смітниках. Мешканці містечка вже давно розбіглися на всі чотири сторони світу перед „національними україн-

ськими героями“ тільки тому, що вони були евреї. І чудно стає на душі, як дивитися на це мертве місто. Колись тут кипіло життя. Жили люди, родилися, кохались, умирали. Були веселі й сумні. Були щасливі й зажурені. Матері діток виховували, раділи ними. А зараз це все вмерло. Зараз навколо — пустеля. Пролетів кривавий дикий погром, і лишилися тільки німі свідки колишнього життя — останки розвалин, що на них гуляла божевільна п'яна юрба темних „лицарів ночи“.

Не вірю, що це правда. Не вірю, що я — людина „культурного“ XX століття. І, дивлячись на мертве місто, питаю сам себе:

— Маю ж я право вірити власним очам?

Життя таке коротке, таке дуже коротке. І сьогодні я, двадцятитрилітній юнак, почуваю себе старим. Таким старим! А я ж іще не жив. Я тільки повинен жити. Жити! Як чудно! Це слово таке чуже й фантастичне для мене. Хіба ж можна про це думати зараз, де на кожному кроці чатує смерть? О, ні! Ми сьогодні — діти не життя, а смерти. Бо смерть така могутня, така швидка, а життя — дрібний, незначний червачок.

Один я серед руїн. Один я в мертвому містечку. А де ж ті тисячі людей, живих людей, що сотні років жили в цих хатках? Де життя? Коли повернеться воно назад?

...Після полудня стежа доносить, що польська кіннота посувається з м. Погребище на м. Дзюнків. Кіннота й обози виїжджають з усіма в село Збаражівку. В містечку для охорони відступу залишається 200 стрільців — недобитків 2-го полку ЧУСС. З ними лишається комбриг тов. М. Баран, тов. Михайлик, тов. Затонський, помічник начальника штабу бригади галицький німець тов. К. і я. З приводу провокаційних чуток поміж стрілецтвом улаштовано мітинга. Тов. Затонський говорив [1]:

— Ми, більшовики, ніколи нічого не ховаємо і все говоримо одверто. Так говоритиму й я. На фронті — катастрофа. Фронт розбитий, наше малочисельне військо розпорошене, знесилене. Але наші резерви в дорозі. Наше нещастя хвилеве. Між вами, товариші стрільці, наші вороги поширюють провокаційні вістки, ніби-то в скоршому часі червоне військо має роззброїти вас і всіх арештувати

[1]) Приблизно.— М. І.

чи навіть перестріляти. Не вірте їм, товариші! 2-а і 3-я галицькі бригади зрадили, бо вірили в такі чутки, і зараз пропадають у шляхетському полоні, не як герої-революціонери, а як поганенькі салдатики, що скапітулювали перед відвічним ворогом, що тішиться, радіє. Але радіє не тим, що дві бригади допомогли йому скоріше прорвати фронт, а тим, що в його руках опинилися добровільно ті тисячі ненависних „хлопуф", що все були загрозою для спокійного панського сну. Я переконаний, що ви чесно видержите на боці великої робітничо-селянської революції і не послухаєте злорадних нашіптувань платних контр-революційних агентів. Ми відступаємо доти, доки не підійдуть резерви. А допомога йде. Тому два тижні вийшла з Дону похідним порядком червона кінна армія в силі 20 тисяч шабель. На Правобережжі концентрується свіжа піхота. Ми відступатимемо ще кілька день, і я закликаю вас, товариші стрільці, бути мужніми! Видержіть! Не йдіть на провокації наших ворогів!..

Стрільці заявили, що, дійсно, мало не в кожному селі лякають їх різні підозрілі

люди, що більшовики всіх їх виріжуть, і радять переходити до „повстанчої армії“. Але стрілецтво не вірить їм і не слухає їхніх нашіптувань. Ще довго, аж до заходу сонця, тяглися цікаві, жваві балачки про становище на фронті та про політичні справи взагалі.

Сонце зайшло так криваво, аж страшно. Остання охорона рушає в червоній заграві далі, а в м. Дзюнкові лишаються тільки кінні стежі.

На чолі походу — легка повозка, а на ній тов. Затонський, Михайлик і я.

В найближчому селі стояло біля хат та на вулицях чимало селян і мовчки таємно слідкували за нами. А на краю села молодий хлопець, побачивши тов. Затонського, крикнув:

— Здраствуйте, товаришу Затонський!

В. П. Затонський відповів на привітання і, здивований, запитав, відкіля той знає його.

— Ха-ха! Таких знають скрізь! — відрубав сміливець і, іронічно всміхнувшись, сховався поміж гуртом селян.

Місячною ніччю всі обози й стрільці вирушили далі. Не доїжджаючи с. Погреби, цілий похід затримала наша передня стежа.

— Що сталося?

— В селі банди, не пускають...— відповідають стрільці.

З кількома стрільцями вибирається в село військом О. С. Бондаренко, начальник постачання, тов. Дідух, і начальник артилерійського дивізіону, колишній отаман галармії тов. Ш-ч. „Переговори“ були короткі, бо „ворог“ моментально тільки на рішучі слова „опустив позиції“, зник у селі, і наша довжезна валка спокійно переїхала далі. Під ранок знову зупиняють нас перед селом Скибінці Великі. Ніхто не знає, в чому справа. Тільки верхівці гасають уздовж обозу й закликають:

— Всі озброєні,— вперед!

А надворі чудовий весняний світанок. Легкий приморозок і сірий шовковий туман над полями. Мертва тиша. Тільки на хвилях весняного леготу линуть з усіх околишніх сіл відгомони дзвонів, що б'ють на тривогу. Таке дивне почування. Серед ранньої тиші — гомін тривожних дзвонів. Гей би хтось дужий бив з усієї сили молотом по живому серці.

В село відправляються наші делегати. Біля млина стрівають чотирьох озброєних селян.

— Кого виглядаєте? — питають наші.

— Стоїмо на сторожі села, — відповідають селяни.

— Чому б'єте на тривогу?

— Бачимо, що йде якесь військо, і скликаємо людей.

— Проти кого?

— А ви хто такі?

— А хто ви?

— В нас немає влади, ми сами влада, — відповідають селяни.

— А ми більшовики - галичани...

— Більшовики - галичани? — дивуються дядьки. — Не чули про таких. Але хоч ви й більшовики, а все - таки українські, то ми вас перепустимо через село й вишлемо верхового в инші села, щоб не зачіпали вас...

І ми рушаємо далі.

Село — на горбі над річкою, і з нього, як на долоні, видно довгу безкінечну колону нашого обозу, що в'ється сивою гадюкою поміж зеленими житами. З села здається, що це страшенно багато війська. А село на ногах. Біля хат купками стоять жінки й діти. Чоловіків мало. Похідні польові стрілецькі

кухні варять снідання, і з горба видко, як у довжезній сивій смузі бухають вони вогнем та іскрами. Жінки, дивлячись на таку силу „війська“ (вони ще не знали, хто це), заломлюють руки й перелякано шепочуть:

— Матінко божа, і то з вогнем ідуть!..

Переїздимо через село. Під деякими хатами сидять на призьбах селяни і, покурюючи, перешіптуються. Такі чужі вони нам. Без слів, духово почуваємо й ми й вони, що наша приязнь на вістрях шабель. І ніякими словами не переконаєш їх зараз, у час відступу й катастрофи на фронті. Українське селянство вірить і визнає тільки того, хто дужчий, хто переможець. В селянській масі на Україні в цей час немає політичних переконань, а є орієнтації (мова не про комнезамів).

Зауважую на стіні хліва нарисований крейдою тризуб і незручний напис: „Хай живе вільна самостійна Україна!“

На стіні другого хліва приклеєний малий папір. На ньому надруковано машинкою ось що: „Штаб Кашперівського полку повідомляє, що 28 квітня 1920 року відбудеться в

Кашперівській волості продажа возів, коней і дров у лісі".

Я замислився. Значить, ми попали в осередок „повстанчої" країни, розагітованої петлюрівськими емісарами. Це той район, що не визнає радянської влади і має свою „владу" з власним „військом".

Для галичанина таке явище дуже незрозуміле, а тим більше, що наші люди не знали ще добре громадянської війни. Вони були добрі, як регулярне військо, в регулярній війні. А в подібних умовинах, як ворог не тільки спереду, але й збоку та ззаду, добрий, сміливий галицький стрілець нервувався, розсіювався, дезорганізувався і ставав слабодухом.

— Нас обходять!

Це — найстрашніше слово для галичанина. Страшніше за гармати, отруйливі гази, мільйонні армії.

А люди України й Росії в цьому випадку зовсім инші. Вони заховують бойову холоднокровність і тоді, як їм стріляють у чоло, і тоді, як у чоло і в спину.

Йдучи з похиленою головою за обозом, я силкувався в думках схарактеризувати й

порівняти український народ Галичини й Наддніпрянщини. Один народ, що силою історичних подій був відмежований від себе кордоном, гостро відміняється деякими прикметами.

Український народ Галичини прожив свій вік рабом, що ніколи не зривався. Витворився з нього тип покірного невільника. Він надто пасивний, і таким зробила його неволя від XIV століття. Він уміє плентатися за кличами провідників, здібний на самопожертву, але не вміє з д о б у в а т и. Це тип покірної людини, що аж тоді піднесе руку на свого ката, як їй розіб'ють голову, виб'ють око й виламають одну руку. Німці дали цьому народові точність і дисципліну, поляки вложили в руки зброю, а природа забула про нього й залишила майже цілого в глухому консерватизмі, з тужливою піснею про „чорну ріллю, засіяну кістками". В нього немає розмаху, ширини волі. Він буде культурний, промисловий, але не буде народом-бунтарем.

В народі великої України захована давня верва, розмах. Це — народ колосальної енергії,

народ індивідуальностей і контрастів. Він здоровий, як дуб, і гнилий, як порохно. Твердий, як мур, і гнучкий, як дамасценське залізо. Народ мрійників і романтиків. Уміє на кожному кроці ризикувати життям і майном. Він має забагато людей ініціятиви, і це закопує його. Кожний має свою думку й після неї все робить, бо переконаний, що вона найкраща. В цьому випадку треба нового генія — колективу, що зберіг би в тому народі непропащу силу енергії і звернув її на належний шлях, дав йому відповідну всебічну освіту, а тоді стане він зразковим народом, другою Німеччиною на Сході.

І цим генієм може бути тільки свій колектив, колектив трудящих вільних мас, а в ніякому разі буржуазне чи демократично-буржуазне панування, хоч би „найліпіше" ...

О годині десятій ранком штаб бригади ЧУСС з артилерією розташувався в селі Лобачеві, а обоз і стрільці 1-го, 2-го і 3-го полків — у селі Черепин, три версти від Лобачева.

ТРАГЕДІЯ ПЕРШОГО ТРАВНЯ

1 травня 1920 року

Сьогодні велике міжнароднє свято трудящих — Перше Травня. А нам немає змоги відсвяткувати його. Зморені, розбиті, закинені в глухий закуток України — віддихаємо.

Балакаємо з селянами. Добрі й гостинні з нами. Просять книжок, відозв, цікавляться політичними справами.

— У нас влади немає, бо не знаємо, кого слухати. Кожний говорить своє, і кожний грабує нас. Не віримо нікому. Хочемо влади нашої, української, справедливої.

— Значить, ви за Петлюрою? — питаються стрільці.

— І за Петлюрою, і ні. Так собі! Але Петлюра, як чуємо, веде поляків. Битимемо! Їй-бо, битимемо. Привів уже німців, і ми

вісім місяців воювали з ними. І звоювали. А поляки хай і не з'являються. Однаково проженемо разом із Петлюрою. Ось уже декілька день ходять із П'ятигір і закликають іти в загони воювати більшовиків. Не йдемо. Чекаємо, побачимо. Ніхто нас не чіпляє, то й ми сидимо тихо.

— А знаєте, що таке радянська влада? — запитав хтось із гурту.

— Та казали нам. В нас вона мало була, але до нас приїздили з міста й говорили. Що ж, „комунію" хочуть заводити. Дядько працюватиме на те, щоб жиди панували. А ми й не хочемо.

— Хто вам наговорив такого? Це вас так лякають наші вороги, — вговорювали стрільці. — Ось ми такі ж українці, як і ви, а ми за радянську владу, за владу робітників і селян.

Дядько махнув безнадійно рукою.

— Не кажіть. Бачили ми. Була і в нас та „робітничо - селянська влада". Як прогнали німців і гетьмана, а потім із зеленими били Петлюру з його директорами, то прийняли нову, як ви кажете, радянську владу. Говорили

нам гарно. Ми трималися. Прийшли забирати розкладку на Червону армію — ми дали. Дали десятки підвід, збіжжя, муки. Збирали еврейчики. Ну, чорт з ними. Еврей — не еврей, все одно чоловік. Але ви думаєте, що наша праця, наш хліб пішов на армію? Чорта з два! Еврейчики відвезли недалеко в найближче містечко П'ятигори і на наших же очах продали, сукині сини, таки евреям. Продали! А армія билася на фронті голодна. І ми прогнали таку „владу“. Не хочемо більше. Кажете, що ви українці й більшовики. Добре. Ми згідні. Ми будемо також більшовиками, але хай буде правда. Дамо все, що маємо, підемо на фронт із дітьми, проженемо і поляків, і Петлюру, і всіх, але хай не марнують нашу працю, хай не обманюють нас...

І, слухаючи слів простих, добродушних, а разом і сміливих селян, мені стала перед очима не біда, не злий бік радянської влади на місцях, а її трагедія. Революція в хаосі викинула наверх шумовиння, і воно своєю роботою підкопує довір'я до влади, обкидує її болотом. У вирі революції і громадянської

війни, коли кращі одиниці боронять здобутки її, вибуяле шумовиння за плечима тих борців зводить дрібні особисті порахунки, бореться за тепле місце, за власні шкурні інтереси і плюгавить велику ідею. Чесні робітники-революціонери губляться серед цього багна. І так було споконвіків. Так було в кожній революції. Але як багато, як дуже багато тратить революція на цьому! Ось український мужик. Правда, він із крови й кости власник. Його життя і світ — це земля. Він прив'язаний до неї більш, ніж до родини, до самого себе. Але він добрий. Він дуже розумний, бистроумний і чутливий. Тільки він гордий і амбітний. Він не дозволить сміятися з нього і обманювати його. Коли вам кажуть, що він сліпий патріот — не вірте. Це той дерев'яний коник, що на ньому різні людці роблять кар'єру. Український селянин над усе любить правду. „Що говориш, те й роби, тільки не обманюй. А обманеш — горе тобі!" Його дуже важко ще раз переконати. І ось живий доказ. Побачили, що якісь темні типи зібраний хл б на Червону армію продали — селяни зреклися радянської влади, яку бачать

і знають тільки в особі тих, що збирали й продавали розкладку. Декрети уряду для них далекі, недоступні в такий гарячий час. А в повіт скаржитися вони не йдуть. Для них досить того, що бачили. І це не один випадок. Багато їх. І треба нової, свіжої армії чесних робітників - борців, щоб перш усього з корінням викорчували цей бур'ян, а тоді сами взяли владу в свої руки на місцях. Та зараз це неможливе. Зараз неможливе...

Селяни Лобачева якісь дивні. Вони нарікають на околичні села, що бандитують другий рік та грабують усіх. З їхнього села в банди не йдуть тепер, бо не знають, кого бити. Та в П'ятигорах їх багато. Вчора проходили селом із своїм ватажком Садовським.

Навкола села розставлено збройні наші застави, а в напрямі П'ятигір вислано стрілецьку стежу.

До четвертої години пополудні спокійно відпочиваємо. Раптом починається рідка, поодинока перестрілка з боку села Черепин. Селяни пояснюють це тим, що „салдати ловлять підводи в яру". Але перестрілка не вмовкає, а збільшується. Минає півгодини —

і починають тарахкотіти скоростріли. З с. Черепина мчить на спіненому коні стрілець Лехман. В нього записка до штабу від військома 1-го полку ЧУСС, тов. А-а:

„Бандити несподівано вдарили на село й роззброіли обоз 3-го і стрільців 2-го полку. Я з 25 стрільцями 1-го полку ЧУСС не піддаюся і став до бою. Ворог у переважній силі. Обоз відсилаю на Лобачів. Чекаю підмоги. Як переказують селяни, бандити домагаються здачі всіх гармат".

У штабі, що розташувався над річкою в попівському будинку, заметушилися. Товариші Баран, Чорний, Бондаренко, Затонський, Кручинський, Михайлик, Евгенів і инші намагалися швидко вирішити справу. Кручинський миттю побіг до обозу, забрав з собою вісьмох політкурсантів-галичан і на власну руку наказав приготовити обоз до від'їзду.

В тій хвилині нагайно з-за попівської клуні із страшним криком „уррра!" і „слава!" та густими пострілами з рушниць кинулися на штаб якісь чужі, різномасто одягнені люди, а з ними кол. старшини й кол. підстаршини важкого гарматного галицького дивізіону.

— Бий руських комісарів! — закричали ще раз, і знову торохтіння рушниць.

Штаб миттю розбігся по саду. В тій хвилині надбіг з вісімма політкурсантами товариш Кручинський.

— Вперед, товариші! Рятуйте народнього комісара! [1])

Закричав і скочив на напасників. За ним — курсанти. Гуркнув випал — один, другий. Напасники розбіглися й заховались за клунею.

— Треба виїхати з села в поле! — крикнув начштабу, тов. Чорний (псевдонім).

— Ініціятива вже не в наших руках, — спокійно, хоч трагічним голосом, відповідає його помічник, тов. К.

— Товаришу Баран, ідіть умовляйте їх! — крикнув тов. Кручинський.

В. П. Затонського, Михайлика, німця, тов. К. і ще декого миттю виправили поза будинок та понад річку в поле, і вони швидко подалися в сусіднє село Зрайки, де стояла 132-га радбригада пластунців.

Навколо — страшний хаос і гармидер. З Черепина долітає відгомін бою, що його веде

---

[1]) Думав про тов. Затонського. — М. І.

25 стрільців 1-го полку ЧУСС. В Лобачеві обози збилися на вулицях і, не розуміючи, що сталося, не знають, куди їхати. Стоять усі заклопотані, безрадні. На попівському подвір'ї стрільці бігають з кулеметами, не розуміючи ситуації. Одні прибігли обороняти штаб, инші—з цікавости. Командир, бригади тов. Баран, вийшов поза клуню і вмовляє збунтованих гарматчиків важкого дивізіону.

— Товариші! Ви закопуєте себе сами, ви закопуєте справу Галичини...

А біля хат стоять здивовані, перелякані селяни й присягаються кожному, що це не з їхнього села нападають. Жіноцтво плаче.

Тов. Кручинський із своїми вісімма курсантами одинокою бойовою одиницею чекає нового нападу. В цілому селі крик, гамір, біганина, постріли, плачі, вигуки. До підвід тиснеться перелякана, безборонна й малочисельна піхота, бо озброєні стрільці в Черепині. На возах заводять жінки, плачуть діти. Навіть коні насторожили вуха й неспокійно пиркають.

На попівстві нові постріли й дикий крик. Гурток гарматчиків на чолі із старшинами

кидається на подвір'я. Кручинський ще раз багнетною атакою відбиває напад. Падають ранені курсанти, один убитий. Та гарматчики, не зважаючи на це, проте не вертаються. До них прибула допомога — підстаршини на конях. Штаб оточений. Починають роззброювати. Підходять до військомбрига Бондаренка Олекси. Бондаренко — син степів, повільний, як хвилювання степової трави у літню спеку. Йому прикладають до грудей рушницю.

— Віддай зброю! — кричать.

— К-о-м-у? — питає протяжно-ліниво О. С. Бондаренко і здивовано вибалушує свої великі очі. Йому виривають із рук револьвера.

Гарматчики на конях роззброюють тов. Барана. Кручинський кричить щось до своїх курсантів, а сам замірюється на верхівця в білій гарній блузі й вистрілює. В тій хвилі підбігає один із гарматчиків і ззаду б'є прикладом Кручинського по голові. Він захитався й повис безвладно на паркані. Револьвер випадає з рук. Поволі тратить свідомість. Цілою гурмою накидаються на нього гарматчики,

виривають його шаблю, рвуть шинелю, б'ють прикладами по плечах. Хтось кричить:

— Остав, не зривай!

Курсанти, побачивши свого начальника з повислою головою на паркані, з криком кидаються обороняти його. А Кручинський напівсвідомо шепоче:

— Нє нада, нє нада...

Поволі підводить голову, відкриває каламутні очі, випростовує своє тіло. Тримається паркану й підступає на подвір'я. Його оточують озброєні гарматчики й разом із т. Бараном садять під охороною стрільців на легкий візок.

На вулиці страшенний рух. З криком їдуть обози, підвода виїжджає на підводу, перевертається. Десь голосно плачуть, десь близько стріляють, кричать „ура!". Кожний думає, що втікаємо перед бандитами. Хтось каже, що виїжджаємо з села, і артилерія обстрілюватиме село. Артилерія виривається вперед. Всі женуться в напрямі м. П'ятигір. За селом стрічаємо десять обірваних босих людей з наведеними на нас рушницями.

— Швидше, панове, швидше...

— А-а-а-а! „Панове“. Ось як! Яке ж далеке, хоч і відоме це слово! Швидше, панове!..“

І на вид тих озброєних панів мені моментально пригадується ілюстрація з книжки львівської „Просвіти“, яку читав я ще малим хлопцем. Ніколи не приходила на думку вона, аж у цій трагічній хвилі. Там було оповідання „Вовкулака“ (автора не пригадую) і до нього ілюстрація: напад обірваного страшного вовкулаки на урядовця з грішми.

Але в тій же хвилині ілюстрація з „Вовкулаки“ зникає, і в голові, в ухах, бренить чомусь сама від себе банальна пісенька:

А в попа була собака,
Він її любив.
Вона з'їла кусок м'яса —
Він її убив...
І в садочку поховав
І на гробі написав,
Що?! —
В попа була собака,
Він її любив...

І так у безкінечність. Не розумію, не вмію зрозуміти, чому й звідки взялася ця пісня в такій хвилині. І вродилася, як би хтось навмисно накрутив грамофона та заграв близько

мене. Я намагаюся не чути її, забути. Силкуюся думати про инше, про страшну дійсність. Але пісня не дається. Бренить, лементує й жене всі думки мої в инший світ.

...А в попа була собака,
Він її любив...

Тьфу, ти чорт! Чи я сплю, чи божеволію?

В паніці, безладді артилерія й обози їдуть далі. Раптом з усіх боків, з кущів, лугу, лісу й поля, нападають на нас із страшним криком „слава!“ кілька сот невідомих людей. Пекельний тріскіт рушниць і крик. Враження, як би ви стояли у вузькій вулиці великого міста і на вас падали височенні будинки з гуком, тріскотом і розпачливими криками людей.

Обоз зупиняється. Надворі сірий темний вечір. А навколо — пекло. Люди перестають бути людьми. Одні — маленькими комашками, що, скулені в кутку чотирьох стін, наставляють тоненькі слабі лапки, щоб оборонитися хоч хвилину перед смертю, а другі — грізні дикі велетні, що топчуть ногами безпомічні створіння. Чого тільки тут не чути! Плач, вигуки, іржання коней, слова прощання,

благання й постріли. Невже десь, поза цим пеклом, існує тихий, спокійний світ?

З вереском кидаються напасники, босі, часто простоволосі селяни від 18 до 35 років, озброєні в залізні вила, рушниці, обрізки, револьвери, коси, сокири й лопати, на обоз і стрільців. Біжать швидко уздовж підвід, переганяючи один одного.

— Винтовка єсть?

— Давай винтовку!

І, не діждавшися відповіди, біжать далі, а за ними нові. Бачу, як головного провідника бунту на попівстві, старшину важкого гарматного дивізіону, стягають силою з гарного коня. Він протестує, щось пояснює, але вони не слухають. Високий босий парубок стягає свого союзника з коня й вискакує сам. Инші парубки б'ються з ним, але він ударив расового швидкого жеребця й помчав у поле. Заробив на повстанні.

Стою біля підводи, і чомусь так дуже спокійно на душі, як би нічого не було. На мені плащ-дощовик, під ним револьвер. Непомітно відкручую деякі частини револьвера й викидаю враз із набоями у воду. На чотири

кроки передо мною, в тіні розхристаної груші, високий товариш. З одежі пізнаю, що галичанин. До нього підбігає босий парубчак із залізними вилами в руках. Щось говорить і замахується вилами на високого галичанина та втоплює їх у його грудях. Той тяжко застогнав, вхопився руками за дрючок, як би хотів вирвати його, і, захитавшись, повалився на землю. А парубок витягнув спішно вила й підбіг до мене.

— Револьвер є?

— Є, — відповідаю й відпоясую йому знищену зброю.

— Дозвольте залишити мені пояс, — прошу його.

— Хай! Револьвер давай! — кидає парубок і спішно біжить далі.

Всі стрільці роззброєні. Навіть ті, що охороняли біля повозки товаришів Кручинського й Барана.

Обоз повільно рушає далі. Стає тихо, мертво, тільки вози тарахкочуть голосно. Від'їхавши двісті кроків, на нас нападає нова група. І знову стрілянина, крики, плачі, погрози, біганина.

— Винтовка єсть?

— Комуністів давайте!

— Жидів нема між вами?

— Ой, оставте мене! Я не жид, я галичанин...

— Мамо! Мамо!

А слідом за цим — крики, постріли, торохтіння возів, якісь уривані слова чиїхсь наказів. Пролітає верхи в сивій довгохвостій шапці ватажок. На ньому чорна кирея.

— Здорові, брати галичани! Не бійтеся, я дав наказа не займати вас...

А його, мабуть, „ад'ютант“ придавлено цідить крізь зуби:

— Але не слухають, сволочі...

Рушаємо далі.

— Швидше, панове, бо комуністи відсіль недалеко [1]), — кричить хтось із боку.

В'їжджаємо в село (мабуть, Галайки, але не тямлю добре назви). Біля млина кидаються на нас нові гурми бандитів з новим ревом

---

[1]) Як опісля виявилося, пластунська бригада, що спочивала в с. Зрайки, дійсно наступала вночі з тов. Затонським на с. Лобачів, але нас уже не застала й вернулася. Її сили були замалі, щоб пускатися в погоню.— М. І.

„слава!“ та густими пострілами. Ці вже не застають зброї, але за це обдирають з одіння та розстрілюють на місці. В першу чергу падають жертвою самосуду євреї, як чоловіки, так жінки й діти. (Вони долучувалися до нас по різних місцевостях і в дорсзі). Ось молода еврейка з дитиною на руках. Чоловік її лежить біля ніг розстріляний, а зараз тягнуть її. Вона не проситься, тільки якось грубо, неприродно ридає і тисне до грудей дитину. Кілька галичан-стрільців просять „повстанців“ не стріляти її. Після довгого торгу жінку залишають у спокої і, сміючись, захвалюють оборонцям-стрільцям нецензурними словами нещасну врятовану жертву.

— Молода ще сука, можна „употребіть“...

В темних кутках розстрілюють і галичан та обдирають трупи до голого. Рвуться поміж собою за награблене добро. В одного десять рушниць на плечах, у другого — ані одної. Один одному не хоче віддати „трофеїв“. Лаються, кричать, б'ються.

Немає вже ані одного озброєного стрільця. Тільки деяким офіцерам залишили револьвери.

До воза, що на ньому сидять „арештовані“ тов. Баран і Кручинський, підскакує молодий хлопчак і кричить:

— Ага! Так ти жид!

І моментально заміряється рушницею в груди тов. Барана. Тягне за язичка. Замок цокнув і спинився на половині. Цівка рушниці забита.

Тов. Кручинський хватає за руку хлопчака і кричить:

— Що робиш, чоловіче!?

Хлопчак хвилину дивиться тупо в очі Кручинського й мовчки відходить.

Їдемо селом. По обох боках вулиці йдуть густими рядами озброєні „повстанці“. А біля воріт стоять гуртками жінки, дівчата й діти. Жіноцтво втирає сльози. Ніхто з них не відізветься ані слова. Який різкий контраст! Чоловіки буйні, дикі, жінки ніжні, сердечні. Мабуть, ніякий народ не має такого інтелігентного, добродушного й ніжного жіноцтва, як український. Не даром у нашій пісні постать жінки така вічно сумна, настроєва й добра.

Виїжджаємо в широке поле. Молодий ясний місяць обливає фіолетом простори й світить нам непевну, важку дорогу.

Віз, де сидить начальник штабу бригади, тов. Чорний, його жінка та ще хтось, задержується. Його оточують стрільці. Чую, як т. Чорний вперто розпитується:

— Де Баран і Кручинський?

— Десь ззаду їдуть, — відповідають стрільці.

— Вишукайте їх і скажіть — хай держаться мого фаетону.

Стрільці розходяться шукати.

Йду краєм дороги і стараюся нав'язати розмову з озброєними парубками. Відповідають нерадо, грубо і значучо кидають очима в мій бік. Нараз один хватає мене за праву руку і придивляється при світлі місяця. (А я подумав: „Пропав мій годинник!").

— Печатки нема? — питає парубок.

— Якої?

— Що ви комуніст?

— Ні! — кажу. — Який я з чорта комуніст! Я — галицький старшина...[1])

[1]) Межи ними була легенда, що кожний комуніст має на правій руці печатку. „Печаткою" треба розуміти татуйовання (рисовані під шкурою різні образки), що мають по руках і тілі в Росії й на Україні головно моряки, а в Галичині — ті, що були на роботі в Німеччині. — М. І.

Цим здобув я собі довір'я. Вони розказують мені, що в них 75 сіл зорганізованих, що кожна волость творить свій полк і одна з одною сполучена телефонами та що в кожній волості постійно стоять готові 150 озброєних козаків.

В сьогоднішньому нападі на нас брало участь 13 сіл, це значить кілька тисяч людей. В ніякому разі вони були б не випустили нас із села. Хвалилися мені, що недавно вирізали всіх євреїв у м. П'ятигорах та Тетієві. П'ятсот душ загнали в синагогу й живцем спалили.

— Пищали, як миші! — вдоволено сміявся парубок. — А завтра йдемо на м. Жашків... Погуляємо!..

Я слухав і не вірив, що це дійсність. Я став не я, а якесь дерев'яне бездушне опудало. І, щоб переконатися, що не сплю, я міцно вщипнув свою ногу. Заболіло. Глянув і спам'ятався. Тарахкочуть підводи, регочуть озброєні парубки, ідуть тихо з похиленими головами безталанні галичани. Значить, страшна дійсність. Чи переживемо ми її?

Доїжджаємо до м. П'ятигори.

Тов. Кручинський і Баран знають, що, може, за хвилинку їх розстріляють. Тихцем підходжу до їхнього воза. Тов. Баран блідий, з блудними очима.

— І ви покидаєте нас, товаришу? — говорить до мене якось глухо.

— Ми ще побачимося,— стараюся потішити його, але він, мабуть, не розуміє мене.

Холоднокровіший тов. Кручинський малює вже картину їхньої смерти. Постановляють обидва вмерти, як комуністи. Спитають їх, хто вони — признаються. Спитають, чи комуністи — скажуть. Все одно розстріляють. І обидва товариші, що лишили десь малих дітей і жінок, стиснули міцно свої руки й поцілувалися.

Верхи над'їхав ватажок — „полковник" Садовський. Нагнувся з коня й заглянув у воза.

— Ага, це ви! На прапорах вільної України запишу вашою кров'ю її визволення! — крикнув, замахнувся нагайкою, але не вдарив. Кинув безкінечну лайку й помчав уперед.

Та Кручинський, не зважаючи на це все, вірить в утечу.

— Треба обов'язково тікати, — каже до тов. Барана.

— Важко буде, — сумнівається товариш.

— Попробуємо. Як не розстріляють нас у П'ятигорах, то за містечком утікаємо. А поки - що треба виспатися, легше буде...

І Кручинський, як би нічого не було, схилив голову на плече тов. Барана й заснув.

П'ятигори. Трупом і смертю тягне від мертвого вирізаного містечка. Всіх затримують біля костелу. І тут стрівають нас нові юрби бандитів. Кидаються до підводи до стрільців, але в нас нічого вже не лишилося для них, крім життя.

Стою, як п'яний, біля підводи. Так байдуже все. Забагато вражінь. Вони переллялися, і від надмірної кількости я отупів, здерев'янів. Сходяться близькі товариші. Кожний шукає свого, як би ховався перед самотою. Один, що на фронті все критикував і доводив невмиручість та раціональність тільки національної боротьби, зворушено заявляє:

— Плюю на все! Від сьогодні я більше не українець! І на такій історії ми виховувались! Хіба гайдамаччина була краща?

А галицький учитель гімназії додає:

— Сьогоднішній день зробив мене комуністом. Я дуже спокійно вмер би зараз. Нічого не лишається від старого. Нічого! Все обпльоване, зневажене, потоптане. Розумію боротьбу, але це — дикі оргії. Це не боротьба, а грабунок, кримінальщина.

А галицький адвокат З. додає:

— Доборолась Україна до самого краю. Така Україна не може існувати. Треба нової, але без цих горлорізів...

До нашого гуртка підходить співробітник штабу, зараз уже поручник К-н, і приспівує коломийки.

— Знаєте! — кричить весело. — Я вже давно не мав такого гумору, як сьогодні...

Ой, підемо, пане-брате, до Босні, до Босні,
Та вберемо, пане-брате, з ґудзами холошні.

— А ось тут повстанці славні хлопці, трошки підтягнули самогонки й чудово співають, — додає К-н.

Я на бочці сиджу,
Під бочкою слизько,
Утікайте, комуністи,
Бо Петлюра близько...

— Бігме, файно! Я сі не надіяв, що вони такі!

І сміється, співає, підтупує. А ми свідомі цього, що „пан поручник“ грає ролю блазня тільки для нас. І мовчимо.

Бригадна оркестра грає якийсь національний марш. І під такт маршу лунають поодинокі постріли. Це розстрілюють „комуністів“. Стягають старих сімдесятлітніх підвідчиків-евреїв, що їх наше військо силою взяло з собою, і не розстрілюють, а просто на смерть вбивають залізними вилами. На наших очах „повстанці“ били так довго старого дідуся-підвідчика (еврея з м. Погребища) по крижах, доки йому не відлетіла зовсім одна рука. „Ідейні повстанці“ йшли гурмами до кожної підводи і, хто здавався їм підозрілий, того питали:

— Скажи „кукуруза“!

Хто відповів „кукухуза“, в одну мить перестав жити.

Плач, благання, погрози, крики, постріли, зойки й гучні акорди національних патріотичних мелодій...

Десь близько нашої підводи проситься від розстрілу наддніпрянець, тов. Береговенко,

визначний партизан у повстаннях проти німців 1918 року. В нього переломана нога. Присягається голосно, що він галичанин, та покликується на декого, хто знає його. Б'ють, але не розстрілюють.

Які тільки не були цієї страшної ночи сцени! Стрільці-галичани ходять слідом за п'яними бандитами й випрошують від них жінок, дітей, а то й чоловіків, щоб не стріляли.

Без слова прощання, без стиснення руки розлучаються на все чоловік і жінка, батько й син, дочка й батько. Постріл, зойк і сміх. Це один „тост“ кривавого бенкету.

Я пригадав собі:

Сьогодні велике свято Першого Травня. Свято трудящих людей цілого світу.

А в нас свято смерти, насильства й мук.

У нас свято крови, ганьби і грабіжности ..

Трагедія Першого Травня 1920 року.

* * *

2 травня 1920 року

Після півночи. Оркестра грає „Ще не вмерла Україна“, і нас усіх з обозами під зміцненою охороною направляють до м. Тетієва.

Поміж старшинами-галичанами лунають давно чутні назви: „пане полковнику“, „пане отамане“, „пане сотнику, поручнику, четарю“.

По дорозі все ще стрівають нас нові групи „повстанців“. Тихцем, непомітно нищу з товаришами документи політвідділу бригади, особливо списки комуністів. Стрільці теж рвуть на малі шматки списки комуністів полків ЧУСС. Але біля підвід ідуть „сторожі“ й бережуть. Тому ми рвемо папери на шматки, беремо в рота й так довго жуємо їх, доки не зробляться мокрою паперовою масою. Тоді викидаємо на шлях.

Тов. Баран і Кручинський оціліли. Їх оборонив у П'ятигорах тов. Чорний. І ось зараз серед поля підійшов він до їхнього воза.

— Товаришу Чорний, — почав Кручинський, — пам'ятаєте, ви запевнювали мене, що бригада не зрадить. Я повірив на ваше слово й не роззброював бригади.

— Зрадила не бригада, товаришу Кручинський, — оправдувався Чорний, — тільки важкий гарматний дивізіон, що справді увіходив до складу бригади, але ніколи не був на фронті,

постійно перебував окремо шістдесят верстов у тилу, а до нас приєднався аж підчас відступу.

— Ваше старшинство знову стало проституткою, — говорив Кручинський. — Але я певен, що ви, як чесна людина, болієте над цим ганебним фактом, що стався сьогодні, і ви допоможете нам утекти.

— Будьте спокійні, товариші, у цій справі я навмисне прийшов до вас, — відповів тов. Чорний і відійшов.

Ця чесна велична постать штабового офіцера-німця, сина ворожої нам класи, військового спеца Червоної армії, заслуговує на велику пошану і в історії першої бригади ЧУСС повинна мати одно з кращих місць. День 1 травня 1920 року він переживав дуже боляче [1]).

За хвилинку з'явився знову тов. Чорний біля воза товаришів Барана й Кручинського з ножицями. Обидва швидко постригли собі бороди та переодяглися в принесені стрільцями 1-го полку кожухи.

---

[1]) За відомостями, цей німець, що опісля довго карався в польських тюрмах у Галичині, по сьогодні є гарячий прихильник радвлади. — М. І.

Обоз наближався до лісу.

При прощанні тов. Чорний, стискаючи руку втікачам, сказав:

— Повірте, товариші, що я щиро болію над тим, що сталося. Перший раз у житті моє обличчя палає від сорому. Помимо всього, я переконаний, я вірю в перемогу робітництва і його армії...

При блідому освітленні місяця висунулися непомітно з обозу і зникли в лісі дві похилені постаті. Один — як „кооператор“, а другий — як „фельчер“ з професії пустилися в небезпечну дорогу. Обминаючи села, блукали цілу ніч і по довгих скитаннях та цікавих пригодах дісталися за два дні до своїх.

Я лежав на підводі й довго думав про страшний ганебний факт. Вкінці, знесилений і розбитий, заснув.

Коли я відкрив очі, був день. Обоз стояв у селі серед широкої піщаної вулиці. Була п'ята година ранку. Ми стояли в м. Тетієві (Таращанського повіту).

Встав із воза і пішов уздовж обозу. Біля підвід крутилися селяни, деякі озброєні рушницями й револьверами, але переважали

вила і списи. Намагалися „купувати“ — міняти в голодних стрільців за хліб білизну, одіж, черевики. На вид цих „героїв“ мене вдарила відраза до них.

Згадалася пережита, як у кошмарному сні, ніч. Я повернувся і з похиленою головою пішов дорогою назад.

Хати кінчилися, починалося поле. Ішов краєм дороги, понад рів. Нараз пристанув, як укопаний. По тілі блискавкою перебігла дрижа. В голові закрутилося, в очах потемніло. Зовсім так, як я вісімнадцятилітнім юнаком був ранений і умлівав. Дрижу, як у пропасниці. Хотів повернутися назад, але ноги не слухали.

На два кроки від мене на високому насипі лежала дівчина. Була мертва й зовсім гола. Лежала перед моїми очима в повній красі й по - варварському сплюгавлена руками бандитів. Обличчя дрібне, тоненькі уста посиніли, скривлені в болі. На личку закам'янів смертельний переляк. Одно око вибите, друге напіввідкрите, чорне, матової краски, з пожовклим білком. Чоло в засохлій крові, що доплизла до тоненьких брів і струмочками

скотилася по скронях аж на струнку шию, на білі груди... Кучерязі сплети біля вух злиплися в крові. Одна коса тримається ще пришпилена шпильками, другу розвіває весняний вітер. Закипіла кров на голові надає волоссю різних барв, що при блиску сонця міняться. А потім груди — білі, осмалені сонцем і вітром груди... Маленькі, які щойно визрівали. Хтось їх подряпав чи порізав. (Може, собаки?). Кров потекла рівчиками, затрималася в прогалині живота, потім поділилася на кілька доріжок і скотилася по гладкому білому тілі на землю. Дрібні рученята розкинені навхрест. В одній затиснений серед болю пястучок, у другій немає одного пальця. (Мабуть, відрубали, щоб узяти перстень). Округлі бедра чимсь подряпані. Ноги тонкі, гладенькі, розкинені широко. Полові органи пробиті чимсь гострим глибоко. На них міниться до сонця кров...

Я стояв і не міг порушитися з місця. З поля надійшли дві жінки і приблизно п'ятнадцятилітній хлопчак.

Не своїм голосом питаю:

— Що це?

Жінки відвернулися, угнули голови і, як би не чули, пішли швидко в містечко. А хлопчак зупинився й веселим голосом відповів:

— Жидівка!

І очі його заблистіли дикою радістю.

— Ге-ге-ге! Як розвернулася!.. Запрошує кожного! — додав через хвилину й гидко плюнув на землю.

— Коли вбита? — питаю глухо.

— Позавчора ввечері... Бо, бачите, жид усе, хитрий, спекулює... Але ходім, бо від неї вже смердить...

Ми відійшли на бік, і хлопчик почав розказувати.

— Понімаєте, жид усе спекулює. Ми тут вирізали всіх жидів, їй-бо, всіх! Кількасот загнали в їхню школу й підпалили. Там і згоріли. Та це було тому два тижні. А оця Хайка, чи як її, заховалася до одного хазяїна, чорт її знає до якого. Ех! Якби знати! Було б йому, як їй. Та не сказала, курва! Ховалася в нього аж до позавчора. А позавчора ввечері — а вечори тепер місячні, ясні — переодягнена втікала кудись. В Умань або Таращу, чорт її знає... Наші хлопці були

на вулиці, дивляться — іде дівчина. „Добрий вечір!“ — „Добрий вечір!..“ — і йде. Та один з наших зачепив її. Знаєте, як то хлопці, не пропустять дівчину, щоб не пожартувати. Прив'язався до неї, говорить, а вона заховала голову й мовчить. Що за чортяка? Той до неї, а вона мовчить. Схопив він її та й крикнув на хлопців. Дивляться — не з нашого села. Хто ти? Мовчить. Аж один приглянувся й каже: „Та ж це жидівка!“ І кажуть їй сказати „кукуруза“, а вона труситься і плаче. А потім каже: „Кукухуза“. Нашим хлопцям не треба більше. Відвели її за містечко ось тут і кажуть: „Скажи, куди йдеш, то пустимо тебе“. А вона плаче та й каже: „Я з Тетієва, не бийте мене“.

А хлопці питають, де вона була. „В одного хазяїна ховалась, а зараз іду в Умань або Таращу“. Не тямлю. Хлопці набрали охоти й кажуть: „Ти жидівка — і в нашій одежі, — скидай зараз!“ Вона — в плач, упала на коліна, цілує їм ноги, просить. Та наші хлопці не такі. Ге-ге! На Великдень сто комуністів перебили. Самих китайців. Ось там з поля від Христинівки наступали...

Здерли з неї все — і в сміх. Ґола дівка — не жарти! Сміються, аж лягають, а вона плаче. Каже тоді один, той, що пізнав її: „Лягай ось тут і дай нам усім,—їй - богу, а ми відпустимо тебе!“ — Вона ще більше в плач, проситься дуже, та хлопці сміються... Поклявся один, що потім відпустять,—і вона лягла. Перейшли всі хлопці по „очереді“, а тоді питають: „Скажи, хто тебе переховував?“ А вона, сука, лежить ось так, як зараз, і не може встати. Знаєте, перейшло сім хлопців, а декотрий і два рази. І вона тільки дивиться на них та й тихо каже: „Хоч убийте, а не скажу...“ І її вбили. Чоботами й обрізками по голові. А в „тото“ стрілили. Ге - ге!.. А вже цицьки й ноги діти другого дня подряпали. Батіжками поцьвохали...

Ми мовчали. Я стояв у глибокій задумі, він дивився на мене своїми веселими очима. Власне, я нічого не думав.

Я бачив перед собою страшну трагедію молодої дівчини і звірський допит молодих бандитів.

— У вас немає закурити? — збудив мене із задуми хлопчак.

Автоматично витягнув із кешені махорку й подав йому.

— Чому не закопають її? — питаю.— Та ж діти дивляться. .

— Жида та й закопувати?! — дивуючись, озвався хлопець. — Може, у вас закопують, але в нас — хай бог боронить! Ось і так зогниє, собаки розтягнуть! В нашу землю гріх закопувати жида....

Я не міг дивитися на нього. Не міг підвести очей. Їхні вії були такі важкі. як би щось важке давило від чола. А від стіни до стіни мозку билася розпачлива, безрадна думка:

— Я безсилий...

— Тих, що тому два тижні вбили,— продовжував, закурюючи цигарку,— ніхто не закопував. Такий наказ ватажка. Ті, що згоріли в школі, то згоріли, а ті, що так їх убили, то лежать. Хочете подивитися — там, де ті дуби...

Я підняв голову і глянув на гурток дубів недалеко дороги серед поля.

— А хіба у вас жидів не б'ють? — питав мене.

— Ні,— кажу,— вони ж люди.— І зідхнув.

— Які там люди? Сволочі та й тільки. Через них ота комунія ..

— Яка комунія?

— Та ось та, чорт її знає! Кажуть, погана, але я не бачив її .. І не хочу бачити. Але жиди видумали це, і ми їх виб'ємо, та й не буде комунії...

Я не переконував його, бо за свої слова міг лягти так, як та дівчина. Я ж був тут як полонений у „головній кватирі повстанців".

— Ви приїхали до нас? — питав хлопчак.

Я потакнув головою.

— Добре зробили. Куди вам з комуністами, з жидами! .. Ви куди? Бо я в містечко. Там будуть кулеметом разстрілювати комуністів. Інтересна штука!

— Я до обозу.

— Ага, ви до обозу. Так усього гарного!

Стиснув мою руку і пішов.

А я стояв і не знаю, про віщо думав. Здається, блискавкою перебігали в уяві кореспонденції мирової української делегації, що просила в Парижі самостійности цій державі. Пригадалися універсали Петлюри про

рівність усіх меншостей на Україні, його заклики до повстань. В темноті власних віч станула Україна, широка, гарна, кохана і страшна Україна, наче вітрило без керми серед моря людської крови. Тоне, то знову виринає. Раз — як приваблива фата - моргана, раз — як чайка піратів, раз — як гнилий човен. Тоне і знову виринає. А на морі буря і криваві хвилі заливають усе. . .

Здригнувся і підвів голову. Душно стало. Розіпнув шинелю, і мої очі зупинилися на тому гуртку гордих дубів.

— Піти, чи ні? — питав я себе в душі.

І щось шептало:

— Іди, іди і поглянь. Може, будеш жити, може, вирвешся з цього пекла і перекажеш нащадкам про ганебну, дешеву славу їхніх дідів. Іди, облиш серце на боці. Тут серця не треба!..

І я повільно попрямував до дубів через зоране поле.

Не доходячи до них, мене вдарив важкий сморід гнилизни. Я хустиною затулив уста і ніс та, напівстримуючи віддих, ішов далі. Недалеко дуби. По полю приплескане дощем лахміття, пір'я, коробки.

— Утікали, а тут їх догнали, — пояснюю собі.

Враз став і далі не йшов. Передо мною лежало в розплузі дитятко літ трьох. Пізнаю, що це дитина, по останках маленького тіла. Одна ніжка, як галузка лозини, зламана, пригнута аж до голівки і обгризена собаками. Тіло чорне чи зелене. Набрякло, погризене. А там — купа лахміття, і тільки сива-сива борода свідчить, що це був старенький чоловік... А ще далі — знову .. знову гола жінка. Тіло неприродно роздуте, синяво-зеленої барви. А голови немає. Біля неї обличчям до землі хтось лежить. Не видко, хто такий. Червона колись спідниця і синя блюза полиняли на сонці, дощі й вітрі. А там із-за межі... ні, ні! Не можу! Довше не видержу...

І я швидко побіг назад Сів на насипу біля дороги й заховав обличчя в руки. Воно, здається, горіло, бо пекло. А серце билося тривожно. А в голові шуміло. Я старався щось думати. Я. . я ж син того народу, що все це зробив. Я рідний брат тих, що так по-звірському катували безборонних дітей,

старих дідів, жінок, дітей нужди й горя. В нас одна кров пливе. Я — син одної матери... Так! Я — син одної матери!..

І моє обличчя запекло ще більше. Пекли долоні, пекли очі, пекли сльози.

Я плакав. Я, що майже дитиною пішов у світ жорстокостей на війну, я, що виріс серед убивств і смерти, що бачив сотні, тисячі трупів — і ніколи не плакав, тепер плакав.

А в душі боровся: хто винен? Хто? І що робити? Що робити?

Та відповіди не було. Пекли долоні, пекли сльози, пекло обличчя, пекло у грудях.

Я плакав, як дитина.

З жалю, з розпачу чи з сорому?

НА УМАНЬ

Знесилений, розбитий і напівсвідомий, поплентався я вздовж обозу. Направо сумували руїни містечка. Розвалені хатки-ліп'янки — пусті, мертві. Ніде живої душі. Ніде жодного вікна. Скрізь пустеля.

Мимоволі пригадуються мені подібні описи польських письменників про гайдамаччину. Як ненавидів я ці описи і як розумію їх зараз! А Кулішева козаччина .. Чи треба кращих „світляних картин“, щоб зрозуміти її? Шлях однаковий, а, може . . . може, сьогоднішні картини страшніші. Я не хочу думати про це. Я вже не в силі думати.

На роздоріжжі під горбком, обпершись на телеграфний стовп, стоїть тов. Чорний. (Телеграфний стовп! Повірте, що я здригнувся і здивувався. Відкрив широко очі й дивився, як на щось нове, бажане й рідне.

Телеграф, хоч ознака його, бо дроти порвані. Але яке дивне враження робить телеграфний стовп у цій пустелі. Він, одинокий представник культури, нагадує мені XX століття. Чомусь радісно забилося серце).

Тов. Чорний стоїть жовтий, із запалими очима, з болісно скорченим обличчям. Я привітався. Здригнувся, відповів рукою і аж по хвилі, зідхаючи, сказав:

— Гаразд![1])

Я пішов далі. Недалеко виднівся червоний будинок. По будові пізнаю, що це школа. Тут більший рух, ніж в иншому місці. З дверей виходили і входили озброєні люди, часто й галичани - старшини. Цікаво, що в них так швидко з'явилися всі належні золоті нашивки на рукавах та золотисті тризуби на шапках. Видно, возили з собою ці дешевенькі патенти на панів.

Підходжу до одного парубка із списом у руці.

— Тут штаб повстанців? — питаю.

Він змірив мене від ніг до голови.

---

[1]) Галичани часто вживають слово „гаразд" замість „доброго здоров'я". — М. І.

— А ви хто такий?

— Галицький старшина,— відповідаю.

— Так, тут, будь ласка, заходьте...

І я впевнено увійшов до коридору, не знаючи сам чого. Цілий якийсь задерев'янілий, збайдужілий. Про все думав з огидою, з відразою. І поліз у це гніздо інстинктовно, щоб побачити щось инше, щоб переконатися, що провідники цього руху справді инші, як їхнє „військо". Мені так дуже хотілося найти лік на душевні рани. Побачити людей, а не дикунів. Переконатися в добрій волі і вірі їхній. Це було надто наївно з мого боку, може і сміливо, а може — навіть був це самому мені невідомий крик придавленої душі, що рвалася з безпросвітньої темряви. Помилки я міг оправдати, погодитися з ними, але...але я не бачив чистої праці, не бачив чистих рук, ідейности без хижих, шкурних, особистих інтересів. І я півсвідомо йшов шукати їх.

З одної кімнати виводили озброєні обрізами люди заарештованих „комуністів" — євреїв і неєвреїв. Я заглянув з боку й побачив крізь відхилені двері повну кімнату як

чоловіків, так і жінок. Деякі були мої добрі знайомі і, побачивши мене тут, відвернулися. Думали, що й я „перефарбувався“.

Тихо всунувся в другі двері, куди повели арештованих. Це була широка ясна шкільна кімната, повна людей, куряви, диму і смердючого повітря. За столом сиділо троє. Один у польській шапці — „мацеюфці“, грубий, червоний тип різника. (Опісля мені казали, що це місцевий поміщик - поляк, але я думаю, що він був тільки економ). Другий — з розкудовченим волоссям і в брудній сорочці, молодий хлопець з олівцем у руках. Третій, у чорній киреї і сивій шапці, молодий, вродливий — „отаман“ повстанців Садовський [1]).

На столі в двох пляшках горілка і шклянки. Всі п'яні. П'ють горілку, як воду.

Почався допит першого.

Садовський. Комуніст?

Арештований (мені незнайомий). Ні.

Економ (так буду називати типа в польській шапці). Жид?

Арештований. Ні.

---

[1]) Не знаю, чи це псевдонім, чи правдиве прізвище.— М. І.

Садовський. Хто такий?

Арештований. Червоноармієць, мобілізований.

Садовський. Відкіля?

Арештований. З Курської губерні.

Економ. Сволоч! Чого ліз до нас на Україну? Грабувати? Куля!

Арештований. Я мобілізований.

Садовський (до писаря, молодого розкудовченого хлопця). П'ятнадцять і пропуск.

Писар записав, арештованого відвели в кут, стягнули штани і приказали лягти на шкільну лавку.

Двоє готових високих парубків із нагаями в руках відлічили на голе тіло п'ятнадцять ударів.

Крик, потім стогін і мовчання. З тіла по ногах попливли струмочки крови. З нагайок відлітають краплинки її і розбризкуються по білих стінах.

Екзекуція скінчена, червоноармійця підводять, і писар дає йому „пропуск" такого змісту:

Пропуск[1])

Дан Петрові Хлєбнікову Тітіївським Запорозьким Кошем у тім, що Петро Хлєбніков може пройти до Курська і ніяких перепон у тому не вбачається, що підписами й печаткою стверджується.

Отаман Тетіївського Запорозького Коша *Садовський*

м. Тетіїв Таращанського повіту
на Україні
2 травня 1920 року

Печатка з тризубом

Допит другого. Станув із переломаною ногою поганенько одітий старий член комуністичної партії, начальник господарської частини школи політичних курсантів 44-ої дивізії XII Червоної армії, тов. Береговенко, уродженець Звенигородського повіту.

Писар. Фамілія?

Береговенко. Береговенко.

Садовський. Ти хто?

---

1) „Пропуск“ друкований. Копія „пропуску“ вірна.— М. І.

Береговенко. Українець.

Садовський. Що тут робиш?

Береговенко. Я був швець у галицькій бригаді.

Садовський. Ти відкіля?

Береговенко (бреше, бо його повіт близько, а там він відомий як комуніст). З Полтавщини.

Економ. Комуніст?

Садовський. Він же кривий.

Береговенко. Я швець.

Садовський. Десять і пропуск.

Береговенка тягнуть у кут, б'ють, дають „пропуск" і відпускають.

Допит третього. Молодий єврей, не військовий, мені незнайомий.

Садовський. Ти хто?

Арештований. Я?.. Я — кравець.

Економ (аж піднісся з місця). Жид?

Арештований. Пане генерале, я не винуватий, що...

Економ. Жид, — питаю?

Садовський махнув рукою, двоє озброєних забрали арештованого і вивели з кімнати (цей, певно, пішов на смерть).

Приводять три жінки. Одна старша, літ 35, дві молоді — 17 — 19 - літні. Ця остання чорнява, дуже гарна. Всі три єврейки з червоними запухлими очима. Зараз тільки старша жінка плаче, молоді стоять спокійно й дивляться на „суддів“. В кімнаті затихає. Навіть п'яні вмовкають. Очі всіх бігають від жінок до „суду“. Всі цікаві, що з ними зроблять.

Економ випив шклянку горілки, втер вуса і, глянувши на „обвинувачених“, значучо моргнув, потім, вдаривши по столу рукою, крикнув:

— Це вже „інна пара кальоші“!

Садовський нахмарився і зніяковів, хоч намагався не показувати цього. Він із задоволенням випив самогону і дальше захмарено дивився перед собою. Деякі галичани-офіцери, що були як „публіка“, почали виходити.

Перший озвався Садовський.

— Хто ви такі?

Найстарша жінка вголос заплакала і крізь сльози відповіла.

— Я з Погребища. Не бийте, добрі панове, — я проста жінка. Чоловік був шапочник.

В нас п'ятеро малих дітей . . . Панове генерали . . .

П'яне вродливе обличчя Садовського якось пожовкло, постарілося. Пробуджувалася в ньому людина.

— Не плач! — якось суворо кинув жінці.— Де чоловік?

— Вночі вбили в П'ятигорах ваші козаки...

„Отаман" спокійно випив горілку.

— Та-а-к. А чого ж ти втікала?

— Боялася погрому. Довколо всі містечка розбиті, ми хотіли в Черкаси .. І чоловік...

— Був комуніст?–докінчив злобно економ.

— Він робив шапки для війська. Заробляв.

— А діти? — допитував „отаман".

— Не . . не знаю. Були на підводі. Мене стягнули. . . І я не знаю,—заливаючись слізьми, простогнала нещасна матір. Потім зложила руки і, давлячись риданнями, просила:

— Ваше благородіє! Скажіть, де мої діти? . . Четверо, малих . . .

— Хлопці? — крізь зуби процідив Садовський.

— Дівчата . . Скажіть, хай віддадуть мені. Діти, мої діти! . .

„Отаман“ схопився з-за столу і, гостро вказуючи на двері, крикнув:

— Пустити на всі вітри. Геть!

Але економ зловив його руку й запротестував.

— Комуністка, пане полковнику! Як пускати?

Садовський блиснув на нього очима, як би викресав вогню, потім схопив шклянку і вдарив нею по столі так, що розлетілася в куски.

— Я отаман чи ні?

Економ присів. „Отаман“ потер чоло і слабим, спокійним голосом сказав:

— Написати пропуск і пустити. І пустити. .

Так дуже тихо стало в кімнаті, що чути було, як скрипів олівець „кошового писаря“. А я думав:

— Чи ось той „отаман“ від горілки такий добрий, чи, може, він один із тих, що їх називають „ідейними“?

Жінку випустили. Перед „судом“ стала молодша — рудоволоса дівчина.

— Відкіля? — питає писар.

— З Хвастова. Я — сестра милосердя...

В кімнаті вибухає загальний сміх. „Сестра“ боязко оглядається по всіх і начинає плакати.

Економ нахиляється до Садовського і щось шепоче. Останній потакує.

Економ Ти добровільно пішла в сестри?

Арештована. Мене мобілізували. Я студентка медицини.

Економ (злобно підсміхнувся). Харашо. До чого вживають скипідару?

Арештована (сміливо). На зуби.

Економ і ціла заля вибухає голосним реготом. Садовський махнув рукою.

— Відвести!

„Сестру“ виводять. Обличчя в неї скривлене болем, а в очах ледве помітна надія. Не знає бідна, що допит скінчений і її ведуть у группу „смертних“.

До столу твердими кроками підходить третя, що рішуче не має ніяких ознак семітської раси. Стоїть рівно, з гордою головою. Волосся чорне, як вугілля, одіта в темну суконку російської гімназистки. Тонкі брови насуплені, на високому чолі ледве помітні зморшки. Чи ця дівчина була справді така

смілива й горда, чи, може, думала гордістю покорити „суд“, я не знаю.

Якийсь час „судді“ й „обвинувачена“ мовчки дивилися собі в очі. Перша без запитання озвалася дівчина. Голос сухий, силувано різкий.

— Я родилася еврейкою, але не признаю ніякої віри. Мойого брата повісили в Петрограді ще перед війною. Від 1919 року служу в Червоній армії, у штабі 44-ої дивізії, як машиністка. До партії не належу.

— Вас ніхто не питає! — гнівно, але м'яко перебив Садовський.

— Переказую все, що для вас потрібне. Зазначую, що я родилася і виросла на Україні, в Житомирі, і, за міжнародніми правами, маю право громадянства на цій землі так само, як і кожний із вас.

Дивно, що економ навіть не моргнув на ці слова. А він так ненавидів евреїв.

Садовський обпер голову на руки й дуже поважно, підходячи під тон дівчини, сказав:

— Ви надто розумні, панночко, і український акцент у вас нічого. Але ви наша полонена. Ми захопили вас у бою (!), в рядах

ворожих банд, насильних окупантів нашої України. І вибачте, але ми мусимо покарати вас так само, як усіх.

Дівчина випросталась і певнішим голосом відповіла.

— Звичайно, я у ваших руках —і ви можете зробити зі мною все, що вам подобається. Але я маю враження, що попала в полон до чесних салдатів, і, наскільки знаю, в ніяких країнах не карають полонених, а тим більше жінок.

В юрбі хтось півголосом кинув:

— Язичок у неї, як у сороки...

— Образованая! Говорить ловко!

Дівчина не помилилася. Своєю сміливістю вона справді поставила „суддів“ у невигідне становище. Ті люди, хоч і п'яні та здичавілі, мабуть, протверезили за час розмови, і в них можна було пізнати нерішучість. Писар гриз олівець, економ уперто дивився під стіл, „отаман“ водив очима то по дівчині, то по своїх „козаках“, що ними наповнилася кімната. І, наскільки мені видається, найбільше боровся з собою Садовський. Він перед товпою своєї „публіки“ мусив покарати дівчину,

а еврейку принципово розстріляти. Та своєю сміливістю й одвертістю „полонянка“ розброїла його, і він опинився в дурному становищі. Це вказував його „маневр“ словами, які говорив він більше для „публіки“, ніж для обвинуваченої. Однак, найважливішу ролю грала тут, на мою думку, краса дівчини. Навіть люди з найгрубшим серцем ставали м'які перед жіночою красою, про що я не раз переконався.

— Я повинен розстріляти вас, — почав глухим голосом „отаман“. — Розстріляти без суду. Але я так не з-р-о-б-л-ю...

Останнє слово „не зроблю“ Садовський протягнув довго і з-під лоба слідкував за „публікою“ — мабуть, стежив, яке враження викличе на них його „святотатство“. Але „публіка“ мовчала. Тоді „отаман“ випростався на кріслі й самовпевневним голосом командира наказав.

— П'ять і пропуск.

Дівчина прикусила долішню губу. І в тій хвилі хтось у товпі глухо крикнув:

— Замало! Двадцять п'ять!

— П'ять мало!

— К чорту її! Пускайте так! — крикнув другий.

Дівчина оглянулась на товпу, потім повернулася до столу й різко заявила:

— Я прошу розстріляти мене. Бити ніколи не дозволю. Якщо я винувата, — стріляйте!

Садовський нахмарився. Потім затремтів, почервонів і з усієї сили вдарив кулаком по столі.

— Більше баб не приводити. Довольно! Дати п'ятнадцять і пропуск!

В товпі зашуміли. До дівчини підійшли два парубки з нагаями. Вона в одну мить побіліла, і під очима виразно зарисувалися сині круги.

— Я не піду! — хотіла крикнути, але голос був слабий, дрижачий.

Її схопили. Спершу пручалася, кусала губи, била по колінах своїми ногами парубків. Та це тільки розлютило їх. Вхопили її, як соломинку, кинули на лавку, і двоє налягло на неї. Із злобою закинув один із „виконавців" спідницю — і засвистіли нагаї. На білому тілі засиніли пруги, потім зачервоніли й полилася кров. Вона пробувала за

кожним ударом вириватися і скажено, нелюдським голосом кричала.

Як скінчили й давали „пропуск“, я побачив обличчя жертви. Не біле, а жовте. З носа тихо двома струмочками текла кров і котилася по бороді на темну одежу. Товпа розступилася, і дівчина, хитаючись, як п'яна, вийшла.

Ця екзекуція дуже неприємно вразила „суд“, а особливо Садовського, бо він зразу випив просто з пляшки всю горілку і злобно кинув її під стіл.

— Нову! — крикнув дико.

Писарчук підвівся і незрозуміло дивився на „отамана“. Але економ поміг. Він за спиною шепнув півголосом:

— Самогону!

Писарчук повернувся і приніс з кутка дві пляшки.

Привели ад'ютанта, начальника школи політичних курсів і політвідділу 44-ої дивізії, мого доброго знайомого [1]). Молодий 24-літній гарний юнак, переодягнений у лахміття

---

[1]) Начподиву і начальником школи політкурсантів був тов. Кручинський. — М. І.

(а ще вчора мав на собі добру одежу), що перебув за час громадянської війни чи не всі полони. З народження еврей, що виріс в українському селі й до непізнання володів нашою мовою. З обличчя тяжко пізнати зразу його семітське походження. В армії працював під псевдонімом Митро.

Садовський. Ти хто?

Митро (ідійоткувато усміхається). Хто я? Я — собі підводчик.

Садовський. Ти собі сволоч.

Митро (придуркувато). Підводчик.

Садовський. Відкіля?

Митро. З Сербинець біля Чуднова. Прийшли, взяли, а тепер хоч не вертайся додому. Коні пропали, воза чорт узяв. Я прохав, щоб дали мені инші, аби доїхати додому...

Економ (довго дивився на нього). А ти не жид?

Митро (сміється). Який там жид! Бог з вами!

Садовський. Скажи „кукуруза".

Митро. Ку-ку-рррру-за.

Економ. Перехрестися.

Митро голосно хреститься.

Економ. Говори „вірую“.

Митро швидко і поправно говорить молитву. „Публіка“ сміється, а з нею й Митро.

Садовський (до економа півголосом). Він жид?

Економ (здвигає плечима). Чорт його знає! Ну, побачимо. (До Митра). Скидай штани! (Вони пізнавали по полових органах).

Митро стає в бік, звернений до вікна, розперізується і довго вовтузиться. „Штаб“ тимчасом п'є самогонку.

Економ. Ну, показуй!

Митро показує — цілий член у крові. Він нашвидку порізав його ножиком.

Садовський. Що таке?

Митро (якось несміливо). В мене — трипер...

Садовський (копнув ногою). Пішов ти до чортової матери! Сволоч!

В цій хвилі увійшов тов. Чорний, а за ним — двоє старшин - гарматчиків.

— А-а-а-а! Моє поважання пану полковникові! — привітав тов. Чорного Садовський. Навіть хотів вийти проти нього, але підвівся, захитався й сів назад.

— І пан сотник тут! — крикнув радісно, як побачив старшину, гарматчика З.

„Сотник“ привітно хитнув головою і всміхнувся. Чорний стояв спокійний, серйозний.

— Так куди нам їхати, пане отамане? — запитав він Садовського. — Нас же дві тисячі людей. Харчі кінчаться, грошей майже нема.

— Їдьте куди хочете, — відповів Садовський. — Воля! Куди тільки хочете, пане полковнику!

Чорний згірдно всміхнувся. Ніколи не забуду цієї усмішки, що мала в собі найбільшу погорду і зненависть.

— Але ще одно, пане полковнику, — говорив „отаман“. — Ви мусите видати нам усіх комуністів і політичних робітників, навіть галичан.

— В нас нема ані одного, — відповів тов. Чорний. — Хто був, той утік. Хто їде з нами, той наш...

Старшини-гарматчики значучо перекинулись очима, але мовчали.

— Ех! Були дві-три птиці, та втекли! — зідхаючи, сказав Садовський. — Й.... їх мать! Хитрі, сволочі! А шкода! Великі вороги

України! Рука так і свербить. Да-а-а! Шкода. Може, спирту стаканчик?

— Дякую, я не п'ю, — відповів тов. Чорний.

Гарматчики виложили на стіл цілу в'язку радянських грошей і просили Садовського виміняти для бригади на гривні. Та я не знаю, що відповів „отаман“, бо з приходом нових галицьких офіцерів вирішив я непомітно вийти, щоб не попасти до другої кімнати, відкіля вороття до життя не було [1]).

Вийшов на вулицю й побачив, що всі наші обози кудись виїжджають. Питаю знайомого:

— Куди?

— На Умань! — відповідає.

Іду за підводами. Від товаришів з 1-го полку довідуюся, що без нічийого наказу, самовільно і відрухово, обози подалися в дальшу дорогу. Виїхала одна підвода, а за нею ціла валка. За чутками, Умань захопила партизанська група Тютюника, де є також галицька кіннота Шепаровича [2]) та піхота

[1]) Пізніше мені розказували, що на городі школи розстрілювали полонених масово кулеметом.— М. І.

[2]) Кіннота під командою старшини галармії Шепаровича зрадила найшвидше, бо ще 22 квітня 1920 року і ввесь час була з Тютюником.— М. І.

з отаманом Букшованим[1]). Старшини хочуть з'єднатися з ними.

На одній підводі 1-го полку ЧУСС бачу ту сміливу дівчину, яку недавно били нагаями в школі. Лежить боком, прикрита стрілецькими шинелями. Підходжу ближче. Дивиться блудними очима на мене.

— Я бачив ваше нещастя... — чомусь говорю їй і хотів би сказати щось утішливого для неї, але не находжу слів. Вона мовчить.

— Вірю, що ми вирвемося з цього пекла,— кажу. Вона легко всміхається й закриває очі. А я відходжу якось ніяково від підводи.

Бачу військома 1-го полку ЧУСС т. А-ча. Сидить у шинелі з селянського темносірого сукна на похідній кухні та поганяє батогом коні.

— Нова професія,— каже тихцем мені.

Я всміхаюся, а стрільці, що йдуть близько, також. Це вони придумали своєму комісарові таке невинне заняття. Хоч не впадає ворогам в очі.

---

[1]) Це була неправда, бо тов. Букшований був у той час комуніст і на боці червоних в Одесі. Але його прізвища вживали навмисно, щоб потягнути стрілецтво.— М. І.

Тов. А-ч спокійний, хоч на волоску від смерти. Розказує мені точніш про напад на с. Черепин. Перемучені довгим походом, стрільці відпочивали по хатах. Стан був такий: 1-ий полк ЧУСС мав частину обозу, 3 кулемети і 25 стрільців-бойовиків; 2-ий полк: 12 кулеметів, 250 стрільців добре озброєних з командиром В-к і обозом; 3-ій полк: 100 стрільців із тимчасовим командиром З-ом Ф. і обоз [1]). Напад з лісу був скерований на частину 3-го полку. Командир З-ч без одного пострілу перевів своїх стрільців яром до „повстанців", і це саме зробив В-к з 2-им полком. В районі ворога обидва командири уставили стрільців у лави і наказали співати „Ще не вмерла" і „Не пора". Тоді банди всіма силами вдарили на горстку старих дійсних ЧУСС, які завзято боронилися й не піддавалися. Зав'язався бій, в якому з 25 стрільців 1-го полку ЧУСС було вбитих 7, а 14 ранених. Решта з обозом відступили через гору

[1]) 2-ий і 3-ій полки та всі гарматчики з своїм командним складом прийняли назву ЧУСС тільки при реорганізації галармії червоним командуванням. До того часу вони не мали нічого спільного з ЧСС.— М. І.

в с. Лобачів, де стояв штаб бригади, і тут її роззброїли.

Я сів на підводу й думав: „Куди ми їдемо? Що буде далі? Опинилися поміж двома вогнями — між польським і червоним фронтом, і це мусить скінчитися. Що робити далі? Обов'язково треба тікати. Триматися — годі. Утікати? Але куди, як? Відбитися від обозу самому, то в першому селі уб'ють. До поляків іти — все одно, що тут умерти. Прорватися до червоних — також не гарні перспективи. Червона армія, озлоблена зрадою галичан, яким приписує всю катастрофу на фронті, як тільки довідається, що я галичанин — пропаду за цапову душу".

Ми їхали польовою доріжкою поміж невисокими житами. Стрільці 1-го полку ЧУСС часто залишалися в житах і далі нищили документи політичного відділу бригади і свого комгуртка.

Тим самим вони рятували себе і стрільців инших полків від неминучої смерти як не чужих, то доморослих своїх „повстанців", що встигли вже „вирости", особливо серед гарматчиків.

Зупинилися ми в першому селі за м. Тетієвом. Тут зустріли нас озброєні парубки, мовляв, для порядку. Багато між ними поляків із колишніх панських економій та цукроварень.

На широчезній вулиці зупинилися всі обози. Селяни й селянки заметушилися поміж стрільцями, що продавали з себе все, що могли. Найбільше міняли за самогонку і хліб. Тут уперше я побачив тихого, спокійного галицького стрільця в розпачливому стані. Я бачив його в дуже критичні хвилини на фронті, бачив при переході через Збруч, у цьому надто трагічному випадку. Бачив у стані крайньої резигнації поміж двох сил: нещадного тифу й ганебної денікінщини. Але ніколи не був він такий, як зараз. Старі УСС коротко і просто називають такий стан:

— Чоловік тепер на бороду плює...

Стрілець з огидою дивиться на недавніх своїх начальників - старшин, до яких був так дуже прив'язаний. Він перестав звертати увагу на них, перестав слухати. Але ж він не має нічого, що заступило б їх. Він виріс і виховався під наказом і палицею „пана“,

і йому обов'язково треба зараз що-будь на це спустіле місце. Треба — і нема. Проста душа галицького мужика ніжніша й чуліша, ніж душа інтелігента. Стрілець, може, і несвідомо, знає, що зараз зроблено погано, гидко, нечесно. Йому важко на серці, він хоче забути дійсність, сучасність — і п'є. Заливається смердючою самогонкою. Віддає за неї останні черевики, блюзу, штани, останній ножик, а нарешті тягне з воза мішок цукру, майно бригади — і міняє за самогонку. Галицький стрілець, якого протягом літ майже ніколи ніхто не бачив п'яним, зараз лежить під возом, обваляний, напівсвідомий, страшний. Так само впивався до безтями галицький мужик, як йому вмерла жінка, любий син-одинак або згоріла одинока хатина. Так само запивався Антін у творі Василя Стефаника (цього незрівняного знавця селянської душі), як стратив свій клаптик землі і йшов у світ з „синьою книжечкою".

Так затруював свою свідомість галицький рекрут, що йшов на три роки під штовханці й поневірку цісарських капралів, фельдфеблів і офіцерів.

А старшинство цих стрільців? Стоять гуртками здалека і щось радять. На рукавах блистять до сонця золоті нашивки, на шапках тризуби. В них уже по-старому „старшинські кухні“, що варять і котлети, і солодкі пампушки. Намагаються бути веселими, але на виголених обличчях — безрадність і турбота. Не диво! „Сирий матеріял“ — стрільці, на якому вони опиралися — відмовив послуху, ігнорує їх.

Широчезна вулиця українського села, наче торговиця. Жінки, дівчата, селяни, стрільці. Крик, гармидер, торговля, п'яні голоси. А посередині грає бригадна оркестра. Витинає козака, то заводить „Ще не вмерла“... Заробляє на хліб. „Добуває“ в селян „симпатії“. Її обступили дівчата й діти. Старі селяни стоять здалека. Але ніхто з них ні словом про „політику“. Вони думають про те, як би збутися цих непрошених гостей. А п'яні стрільці схватилися за плечі й затягли парубоцьку... Инші сплять під возами в калюжі викиненого з себе обіду.

В одному кутку роїться від селян. На підводі стоїть офіцер-гарматчик і кричить:

— Хто більше? Штани гарні!

Тут іде „ліцитація“ [1]) речей „руських“ комісарів. Тут розпродується білизну, черевики і зброю тов. Барана, Бондаренка, Кручинського і всіх тих, що встигли втекти, а речі залишили на підводах.

До підвід політичного відділу 1-ої бригади ЧУСС підійшов стрілець і покликав до найближчої хати тов. Р-на (помічника секретаря), потім тов. Ц-я (експедитора літератури), тов. К-кого (завідувача культурно-освітнього відділу) і тов. Зак-о (завідувача інформації). З цікавости заходжу за ними до хати. Тут довідуюся, що це засідання „комісії для ліквідації політвідділу“, а справді ліквідації комуністів. „Комісія“ складається перш усього з колишніх суддів, колишнього корпусного галицького польового суду К-а, М-го і ще одного. Потім, з кол. сотника К-и, сотника В-ша (німця) і четаря С-а, що називав себе „боротьбистом“. Як я увійшов, „суддя“ М-ий перешукував кешені тов. Р-на, а писарі списували протокола. Питання ставили такі:

---

[1]) Авкціон.

1. Коли вступив до комуністичної партії і чому?

2. Яку посідав посаду?

3. Що балакали між собою комісари?

4. Що вони думали зробити з „нами“?

Подібні питання ставили й иншим товаришам. Опісля частина „комісії“ вийшла до обозу й перевела трус у скринях політвідділу[1]) та приватних речах. На підводі, де були мої речі і тов. З-го, „суддя“ К-т схватив наплічника (сумку) і питає:

— Це чий?

— Мій,— кажу.

— Ага! Це ваші приватні речі?

— Так.

І він не рушив їх.

Але на возі під мішком я заховав був два зшитки моїх літературних праць. К-т найшов їх — і обличчя радісно заясніло. Бистро перекинув сторінки й почав читати. Обличчя споважніло.

[1]) Політичний відділ є при кожній червоній дивізії, але в галицькій червоній армії були вони при бригадах. Їхнє завдання — вести політичну роботу в полках, цеб-то партійну, культурно-освітню, організацію шкіл грамоти, хорів, театрів, видавання газет і т. д.— М. І.

— Це ваше,— сказав за хвилину й віддав мені.

Я мовчав і дивився далі. З підвід скинули скрині й пильно переглядали кожний папірець. (Всі важливіші документи вже знищено). Одна скриня — з чистим папером, трьома писальними машинками й канцелярським приладдям, друга — з чудовою бібліотекою, третя — з радянською літературою, дрібними брошурами. Бібліотеку, папір і машинки „суд" передав місцевій сільській крамниці, а радянську літературу висипали на вулицю. На неї кинулись селяни й діти. А як побачили, що це українською мовою, то аж побились — так рвалися.

Але лишилися деякі документи. На це надійшов тов. Чорний і його помічник тов. Б-ч, що були дотепер у м. Тетієві у „штабі".

— Що це? — питає тов. Чорний, побачивши протоколи.

— Протоколи, пане полковнику, списані з наказу головного повстанчого штабу з комуністами й політичними робітниками,— відповів „суддя" М-ий.

Тов. Чорний почав пильно читати.

— Найкраще буде, — сказав на це з іронією тов. Б-ч, — як ми один одного постріляємо, і тоді не потрібно буде протоколів. Ось ви застрілите мене, вас хтось інший і т. д.

„Комісія“ винувато похилила голови.

Тов. Чорний дочитав „протоколи“ і спокійно, без слова порвав їх на малі кусочки.

— Що робити з документами, пане полковнику? — тихо й винувато запитав збентежений К-т.

— Зберіть усі документи як політвідділу, як і штабу бригади та принесіть сюди!

За кілька хвилин ціла копиця записаного паперу була винесена на город і там (з наказу тов. Чорного) спалена. Це викликало велике невдоволення серед старшинства, але ніхто не смів голосно протестувати. Чорний був для них авторитетом і одинокою людиною з головою. Цим самим „комісія ліквідації“ перестала існувати.

Тов. Чорний підійшов до нас, комуністів-політробітників, і півголосом німецькою мовою сказав:

— Я знаю, хто ви, і бачу, що діється у ваших душах. Але будьте спокійні. Доки

я тут, так довго не спаде вам волос з голови...

Він говорив ці слова щиро, не як комуніст чи симпатик комуністів, тільки як джентльмен, людина чесна й безстороння, до того не слов'янського походження.

О годині другій пополудні обоз вирушив у дорогу. Куди — ніхто не знав. Рушали передні підводи, і за ними — всі инші. Я сторонився від людей. На душі було так дуже важко, як би тяжіла на ній гранітна скеля. З товаришами я говорив тільки те, що було потрібно. Уриваними словами. На підводі їхати було неможливо, бо тут засипували мене різними питаннями стрільці, що дуже боліли над ганебним фактом. І я йшов краєм дороги самий. І думав: чому саме нам довелося переживати таке пекло? І такий сором? Там десь, у рідному краю, чекає народ у панські неволі й живе одною надією на своє військо. Він знає, що перед роком вислав 100 тисяч своїх найкращих синів за Збруч. І одинока надія на визволення з-під панського чобота — це його армія, що прийде, що мусить прийти. А тут — тут така трагедія!

Надія поневолених батьків без пострілу, без бою піддається в руки їхніх катів. Чи ж треба було тих тисяч жертов у Львові та кривавого шляху по обох боках Збручу? Чи ж на це, щоб по-тхорівському скапітулювати, треба було загачувати трупами молодих людей Свічу, Стрий, Золоту Липу, Дністер, Стрипу, Серет, Збруч і Случ? І ось на власні очі бачу, як останні проміння невільників-батьків марно пропадають. Одні вже томляться добровільно в панських тюрмах, а инші кудись ідуть і сами не знають куди. Утікають і не знають як. Думають і не знають про що. А опісля з розпачу напиваються до безтями й розбивають собі голови або валяються забруджені під возами... Зовсім, як недорізаний півень б'є крилами й підскакує на всі боки.

А хто ж відповідатиме перед історією за всі ці злочинства? Хто дасть звіт за затрату ста тисяч людей? Хто стане перед судом батьків цих невинних жертов і кого без присяги засудять за зламання й потоптання чистих душ і ідей десятків тисяч людей? Хто? Скажуть свідки, якими

будуть ті нещасні щасливці, що переживуть панську неволю, являться живими на суд і говоритимуть в імені стотисячної сірої стрілецької маси. О! Я вірю! Я перед обличчям смерти вірю, що таки прийде час, в якому насильно скалічені душі тисяч будуть свідками на великому короткому суді.

Не може ж так бути!

Чиста, правдива ідея не знає манівців, і ініціяторам сьогоднішнього нещастя годі приписувати ідейність. З якого боку не підходити до нього, все одно сорому й гидоти нікому змити не можна. Та найкращу відповідь дасть сам стрілець, той найнижчий, рядовий чоловічок в армії, і його батько в Галичині. Запитайте його навіть після п'ятдесяти літ — і він вам дасть просту й коротку відповідь без філософії і без дипломатії.

А повстання? — прийшло мені на думку. Ще недавно, бо рік тому, я одушевлявся ними, бувши в таборі самолюбців, для яких „святая святих" була світова політична повія Антанта, що, з одного боку, „потішала" недорослих політиків, а з другого — творила їх паньскими собаками. Обірване голодне військо

виснажувалося з сил і вмирало на фронтах, а як його сили вичерпувались, то „потішали повстаннями“. А повстання робили найбільше ті, що мріяли про кар'єру, про особисті користі, і не дивниця, що найвизначніші ватажки українських повстань так часто змінювали своє обличчя й переходили від Петлюри до червоних, від червоних до Денікіна, поляків і т. д. Ішли туди, де більше надіялися заробити.

Годі перелічити, що між ними не було й ідейних людей з їхнього погляду. Але чи не лягли ті люди трупом від рушниць власного „війська“ в той день, як не дозволяли грабувати й мордувати населення? Або... або примушені були йти за загальною течією і тільки прикриватися плащиком ідейности?

Ось уже третій день ми свідками „повстання“. Шукайте сами в ньому ідейности, бо я не можу. Я шукав — і не найшов. Знаю тільки одно: напали, пограбували, перестріляли й утекли. А зараз дві тисячі людей пустили між два вогні, без зброї, і сами поховалися в своїх селах. Яке їм діло, що станеться з цими людьми? Вони своє зробили.

В соломі десять рушниць, у хліву гарні коні— хіба ж не добре бути „ідейним“?

Та все це важко зрозуміти галичанинові відразу. Він виріс у патріотичній атмосфері, і хоч йому пхають ніж у серце, він не помічає цього. Але чужа, безстороння людина, напевно, першого дня сказала б свою думку. Пригадую добре часи перебування уряду Петлюри в Кам'янці 1919 року. Пригадую, як армія голодувала на фронті й ходила боса, а міністри, з особистих ворогувань між собою, не хотіли давати грошей на неї.

— Пропаде армія, а з нею й ваш уряд,— пояснювали їм.

— Хай пропадає, на весні друга буде,— відповів грубо славний міністр фінансів того блідого періоду — Мартос.

І дивно, що всього цього не помічали ті маси, на яких справді опиралися міністри. Але чужинець після двох днів знаменито зорієнтувався. В той час із Німеччини приїздили великими літаками агенти фірм у Кам'янець і продавали Петлюрі різне приладдя за великі гроші, як радій, ліки, укра-

їнські гривні й карбованці й т. ін. Один із таких агентів, побувши два дні в „столиці“, на запитання, яке виніс враження з неї, відповів бистро й коротко:

— Hier muss man Elephantenhaut haben[1])...

— Чому? — питають.

Хитрий німець підсміхнувся і сказав:

— Darum, dass hier jede Staatsstelle bekaempft eine andere[2])...

І він більше нічого не сказав, але, мабуть, більше й не треба було. В цій короткій відповіді було все.

Та я відбився від теми. Характеристику того часу, певно, напишуть инші люди, які стояли ближче до „уряду“, ніж я.

Переїжджаємо через село. Нас стрівають озброєні парубки, звичайно, куркулі. Маю враження, що вони навмисно повиходили з рушницями, аби похвалитися своїм „порядком“. На підводі розлягся один із наших старшин — четар С-р. Глянув на озбро-

---

[1]) Тут треба мати шкіру слона...

[2]) Тому, бо тут кожна державна установа бореться одна з одною.

Свідком цієї розмови був і проф. Боберський, пізніший уповноважений „уряду“ Петрушевича в Канаді.— М. І.

єних парубків, потім на мене і, кепкуючи кричить:

— Пане товаришу! А де ж ваші комуністичні гуртки?..

Але я йду далі, як би це не до мене.

Над вечір переїжджаємо через друге село і спочиваємо тридцять хвилин. Тут довідався я, що нас веде в „незнану путь“ двоє „старшин повстанчого штабу“ з Тетієва на Умань.

Всі ворота в селі замкнені перед нами, і біля них стоїть часами хазяїн-куркуль з рушницею в руках. Почуваємо себе, як кіт у мішку. Годі купити кусок хліба.

— Іди, іди далі. В мене нема хліба...— якось непривітно каже „повстанець“ до стрільця. А мені пригадується чомусь відома небилиця, як до багача прийшов жебрак і просив хліба.

— Іди, іди! — каже багач.— Хліба в мене немає, бачиш — сам їм вареники...

Рушаємо далі. Але один цікавий епізод, що мав місце в тому ж селі, кидає найкраще світло на „ідейність“ „повстанців“. Село знало добре, що ми — галичани, які зрадили Червону армію (все йщло під загальну назву

„ми“) та перейшли до українських „повстанців“. Але ще краще знало село й бачило, що на наших підводах є дещо майна, головне — мішки з цукром, мукою й иншими харчами — одинокий рятунок перед голодом. Забрати це безпардонно вони не мали відваги, бо з нами їхало їхніх двоє „старшин“. Але, як тільки обоз рушив із села, кухар одної з польових кухонь хотів набрати з криниці води, щоб у поході зварити вечерю. І кухар звернувся до озброєного хазяїна у воротях з проханням дозволити набрати води. „Повстанець“ навіть відчинив сам ворота, і кухня заїхала на подвір'я. Доки стрільці брали воду, весь обоз виїхав з села, а „повстанець“ замкнув ворота на замок і геройськи заявив:

— Ви брали з моєї криниці воду, але сьогодні й вода не дається даром. І доки ви не дасте мені десять пудів цукру, доти не випущу я кухні з кіньми...

Ніякі слова не могли переконати „хороброго“ хазяїна. Він спокійно зайшов у хату й не показувався. Здивовані кухарі постояли, і потім один із них побіг доганяти обоз. На його оповідання навіть старшини гарматного

важкого дивізіону здвигнули плечима. Але все-таки підвода з двома мішками цукру завернула в село, заплатила куркулеві за воду і враз із кухнею дігнала обоз у найближчому містечку.

Була вже ніч, як ми приїхали в маленьке розгромлене напівживе містечко[1]). Того ж вечора всіх колишніх співробітників політичного відділу бригади ЧУСС приділено секретним наказом до 2-го полку під командою вже отамана В-ка. Всім колишнім старшинам, навіть комуністам, повернено давні назви та додано чур (денщиків). Тов. Чорний через тов. Б-ча переказав, що він тому приділює політробітників у 2-ий полк, що вони є сіль в оці штабових старшин, а в 2-ому полку їх майже не знають.

Другий полк мав з обозниками приблизно 300 людей, 3 скорострілі без одного патрона та 3 рушниці, які стрільці чудом переховали. Це була бойова сила „бригади“.

Вночі треба було виставляти навколо села застави від поляків і червоних. Розуміється,

[1]) Назви дрібних сіл я не записував, бо не вірив, що колись доведеться використати їх. По мапі я пригадав би їх, але цієї розкоши в мене тепер немає.— М. І.

стрільці йшли голіруч. І цієї ночи, як я мав службу „дежурного старшини“, пішов опівночі провіряти застави, власне, пішов, щоб не перекидатися від поганих думок на соломі. Іду сміло, бо знаю, що стрільці не мають зброї.

— Стій! Хто йде? — кричить стрілець із застави.

Я не відзиваюся, іду далі.

— Стій, бо кину грудкою! — кричить удруге і сміється, а я з ним теж, хоч обом нам не до сміху.

3 травня 1920 року

Раненько рушаємо далі. Штабівці кажуть, що до „Тютюника в Умань“. Переїжджаємо знову через села, не затримуючись. Говорю з селянами-незаможниками, що працюють у полі близько шляху. Вони дуже обережні в розмові. Не чути в їхньому голосі й поведінці тої буйности, що в таращанців.

— Ми, так сказать, подальше, — говорить молодий парубок. — Бандитувати не йдемо, бо тільки горе від того. Живемо, як люди.

Буває, що заскакують з Таращанського повіту до нас, але наших хлопців там немає. Не варто. Ні чорта не виходить Повстання сьогодні є, а завтра немає. А прийде армія — і нас за це б'ють [1]).

Я коротко розказав йому нашу долю. Він подумав і якось сумно сказав :

— Біда вам буде. Відсіль і більшовики, і поляки близько. А зле зробили. В більшовики пішли вже й наші хлопці. Хоч деруть вони з нас розкладку, хоч війська їх об'їдають нас, але хоч за бідних уступаються. А ось іде поляк, хіба ж він подарує нам це, що ми взяли панську землю? От проти нього повстання — це понімаю! Але... Та що вам казать. Знаєте краще за мене. Ми люди маленькі, темні, необразовані... Ми тільки так...

Біля нас збирається гурток стрільців і селян, що йдуть у поле. Зав'язується балачка.

— Так куди ви, панове [2]), їдете? — питає старший селянин.

— Сами не знаємо, дядьку, — відповідає стрілець. — Їдемо та й їдемо...

[1]) Селяни все казали: „банди“, „бандувати“.— М. І.

[2]) Галичан часто кликали селяни на Україні „панами“. - М. І

— Ех, люди! — каже дядько. — Кажуть, образовані ви, а, простіть за вираженіє, голову потеряли. Чого ж було вам переходити до більшовиків, як не думали з ними бути?

— Мусили, дядьку, нікуди було йти, — хтось із гурту озивається.

— А втікати від них також мусили?

Ніхто не відповідає. І дядько сміливо розказує далі.

— Я не більшовик, сохрани господи. Не знаю я добре, що таке більшовик, а що Петлюра. Б'ються — значить, посварилися. Яке мені діло, не так? Зимою стояли в мене на кватирі більшовики. Не більшовики, а уманські жидки. Повиколювали очі іконам, сміялися над ними. Кажу їм: „На віщо вам здалися ікони? Стоять на стіні — хай стоять. Ми вашому богові очей не виколупуємо". А вони кажуть, що немає бога. „Хто це знає, кажу їм. — Як був давніше, полагається, щоб був і зараз. Ні?" Але тих жидків опісля взяли й розстріляли. Дуже знущалися над нашим народом, брали розкладку і продавали. І сами більшовики розстріляли. Я кажу, я не більшовик, але, за них скажу добре слово. Їй - бо!

Ви погляньте. Вже кілька років б'ються. Голі, босі. Б'ють їх усі, хто тільки хоче. І Петлюра, і ви, і Денейкін [1]), і поляк, і ще там хтось —не тямлю. А вони сами! Понімаєте, сами! Гинуть, як мухи, і за своє б'ються. Без підмоги. Привів Петлюра німців — били нас, шкуру стягали, поміщиків прислали. Веде Петлюра поляків — звичайно, це саме буде. Бо чия ж була економія, чий завод, як не польського пана? Це не харашо. Більшовик іде, то йде сам — не веде нікого. Пана не любить, землю не одбирає, ще й б'ється, як ідуть одбирать. А Петлюра все з кимось. То з німцем, то з поляком, то з румуном, кажуть. І все його одні більшовики б'ють. Чому це так? Ви люди образовані, культурнії, ви мені скажіть?

— Більшовиків багато, в них сила,— відповідає хтось із гурту.

— А відкіля ж та сила? —допитується дядько.— А хіба в нас немає сили? Хіба в нас мало народу? Та наше село готовий батальйон. Але треба, панове, знати, за що кров

[1]) Так звали Денікіна

проливати. Да! Треба знати. Більшовик проливає і знає. Б'ється сам, але б'ється. Чому ж до Петлюри не йде народ? Видко, що щось не теє. Щось є. Народ не дурний. Він темний, але не дурний. Він знає, все знає. До Петлюри не йде і не піде. Чому? А тому, що, раз тебе Петлюрою зробили[1]), ти дай народові те, що йому полагається. Вєрно я говорю? Дай, що полагається, а не веди панів на нас. Знаємо вже, німець був. А польських панів я знаю. Служив на економії. Діти вже мав, а била мене по морді польська баришня, як байстрюка. Їй-бо! Як байстрюка. Значить, ти Петлюра і ведеш на нас пана, ми не підемо. Дай, що полагається, бийся сам, як більшовик, тоді й народ піде. Та в більшовика теж люди, а не звірі. І люди такі, як ми. Були в нас — знаємо. А в нас він силою хлопців не брав, значить, народ за ним, як має військо. Хоч говорять, що він якусь кумуну буде строїть та жінок візьме для всіх, але не робить цього.

---

[1]) Селяни вважали слово „Петлюра" не як назвисько, а як уряд, посада.— М. І.

І салдати його цього не говорять. А салдати — такі ж дядьки, як і ми. Хай попробує хто кумунію строїти, жінок для всіх брати, то вони йому покажуть. Да - да! Салдат їх — то й більшовик. Не буде салдата — не буде й більшовика. А в нього салдатів багато. Зимою босими ногами ходять, а б'ються. Завзятющі. Ось ви, панове! Військо, правда? А пішли з рідних країв — і там поляк. Значить, не стало вашого брата - салдата, і не стало нічого. Неволя одна. Так і тут. Більшовик — то салдат, нема салдата — нема більшовика. Вєрно я говорю?

Стрільці потакували дядькові й дивувалися його міркуванням. Вони були дуже приступні і ясні для „образованих" галичан.

Я вже лишився був від обозу й пішов далі доганяти.

Від гурту відділився і старшина Д., сплюнув у бік, розложив руки й каже:

— Більшовик - дядько!

Бистрим кроком пішов я вслід за обозом. А гурток стрільців так і лишився на полі біля дядька і більше не повернувся до обозу. Розлізся по селах.

Містечко Цибулів. Єврейського населення немає, але будинки менш зруйновані. При в'їзді в містечко жде на коні тов. Чорний і повідомляє всіх старшин:

— О другій годині в місцевій школі старшинські збори.

Населення Цибулева взяло нас за поляків і аж пізніше довідалося, що ми нещасні, безталанні галичани. Люди якісь инакші тут. Привітніші й людяніші.

На широкому майдані розтаборилися всі підводи і стрільці. Кухні варять обід, стрільці міняють далі своє добро за хліб, сало й самогонку. Навколо повно селян. Платять і грішми, звичайно керенками. Тут же йде торг не тільки речами, але й людьми. Стрільці наймаються на роботу до хазяїв, що прийшли з околишніх сіл. Тов. З-ий, доктор прав, комуніст, найнявся на роботу в млин і зразу, як людина з університетською освітою, дістав посаду мельника.

Поміж стрільцями немає вже ніякої пошани до старшинства. На моїх очах сотник із 2-го полку хотів розсудити якусь справу поміж стрільцями, але стрільці не дали.

Закричали — і сотник ніяково повернувся, а вслід за ними почулися крики:

— Вже знову сотники, а куди привели нас?

— Двадцять п'ять буків йому!

Подібні випадки не стрівалися дотепер у галицькій армії. Старшина штабу, побачивши цю картину, журно зідхнув і каже:

— Аж тепер наш стрілець більшовичіє...

А я мало що не сказав:

— Школа, пане поручнику. Добра школа всього навчить.

Іду між підводами 1-го полку ЧУСС. Стріваю військома тов. А-ча.

— Підете на старшинське зібрання? — питаю його.

— Щось не вірю йому, — відповідає тов. А-ч. — Ідіть ви й мені перекажете, що там говорили. А я тимчасом постараюся вступитися з очей людям. Після зібрання найдете мене в ось тій клуні.

Іду далі. Біля воза сидить на сонці дівчина, яку били на моїх очах у Тетіївському „штабі". Всміхається, як давня знайома.

— Що ж, товаришу, довго ще тут? — питає мене півголосом.

— Мабуть, до завтра,— відповідаю.

— А я цієї ночи.

— Сами?

— Сама. Христинівка недалеко, там наші. Так до побачення!

— До побачення,— кажу і стискаю їй руку.— Щасливої дороги! А зможете зайти?

— Зайду. В мене вже все готове. Ось воно!

І дівчина показала мені клунок із селянським одягом. Ми ще раз попрощалися.

Ідемо гуртом до школи на старшинські збори, і ніхто з нас не знає, що буде там. Школа гарна, нова, велика. На дверях закосичена пов'ялою зеленню таблиця:

„ВІТАЙТЕ З РОБІТНИЧИМ СВЯТОМ 1 ТРАВНЯ!"

Щось міцно зціпило серце. Так болісно дуже. Перше Травня! Це було позавчора, а видається, що минулі літа. І який страшний, який кривавий був цей великий день! А тут, у цій школі, малі діти з учителями святкували його. Святкували в один час із

робітництвом цілого світу. І, як би навмисно, на дверях залишився напис:

„ВІТАЙТЕ З РОБІТНИЧИМ СВЯТОМ
І ТРАВНЯ!“

Так. Це для нас дорогий, святий напис. Бо в нас не було 1 Травня. В нас була трагедія 1 Травня. І скромний напис, як би знав про неї, вітає нас, пригадує аж 3 травня про Велике Свято трудящих. Мимоволі в очах стають сльози. і хочеться відкрити голову перед цією розмальованою дошкою. Але це не в усіх.

Велика шкільна заля з готовою сценою заповнюється старшинами. Несвідомо, відруховово засідають ліві елементи на лівому боці лавок, праві — на правому. Зібрання відкриває тов. Чорний. Він жовтий, як би схорований, із запалими очима й потрісканими губами. Трохи згорбився і, видається, постарівся.

— Панове старшини! — починає німецькою мовою, але зараз же переходить на українську. — Скликав я вас у двох справах,

які треба нам рішити. Перше — вибрати чи призначити командира бригади, бо фактично його немає. Я виконую його обов'язки, як начальник штабу, але сьогодні ви повинні найти когось иншого. Друге — я не входжу в деталі, але скажу: ми опинилися в безвихідному становищі. Двадцять верстов на захід уже польська армія, що швидко посувається вперед. Вісімнадцять верстов на схід Червона армія, що її броневики доїжджають на три верстви від нас. Иншими словами, ми між двома фронтами — і треба вирішити, що робити. Я думаю, що відповідь повинні дати ті, що привели нас усіх у таке становище...

В залі затихло. Невесело стало навіть „правиці", де засіли всі старшини важкого гарматного дивізіону, частина легкого, більша половина 2-го й 3-го полку. Всі з 1-го полку ЧУСС, а з ними й ліві елементи легкого дивізіону та двох полків — у „лівиці".

Слово просить тимчасовий командир 3-го полку сотник З-ч, один із тих, що без пострілу перейшов у с. Черепині до бандитів. Виголошує дуже патріотичну промову й закликає збори, щоб одноголосно доручили

командування „бригадою“ полковникові Чорному.

Після нього також у крайньо - шовіністичному українському дусі поручник Е - х, галицький еврей - інтелігент, що все називав себе німцем [1]).

Заля гучними оплесками обирає тов. Чорного на командира. Він трохи схвильований, але, почувши владу в своїх руках, стає твердий штабовий офіцер.

— Дякую панам старшинам за вибір, але я сам у такий час не можу брати на себе відповідальности за людей. Прошу вибрати військову раду з дванадцятьох старшин, яка буде вирішувати всі справи.

На залі шум. Починають пропонувати. „Лівиця“ дає своїх, „правиця“ — своїх. Сваряться, кричать. Нарешті все затихає. „Лівиця“ одержала сімох своїх, між ними двох колишніх комісарів, „правиця“ — п'ятьох, переважно гарматчиків.

— А тепер до діла, — грізним голосом командира починає тов. Чорний із мапою

[1]) З 1920 року служить у польській армії як кадровий старшина.

в руках.— Ми йшли на Умань, але виявляється, що все це вигадка. В Умані поважні червоні сили, а навіть у Христинівці стоїть вісімсот багнетів піхоти, кіннота і броневики. Поляки наближаються теж. Зараз вони в Липовці від нас неціліх двадцять верстов. Що далі на південь, то більше звужується міжфронтова полоса. Будь ласка, панове, яка ваша думка? Де вихід?

Тихо. Всі в глибокій задумі. Потім піднімається один із лівиці, старшина легкого гарматного дивізіону.

— Моя думка, що найкраще розбігтися всім куди хто може, і ні в якому разі не переходити до поляків.

Схоплюється гарматчик з правиці, сотник З-й.

— Ні! Найкраще піти в повстанці. Ми тепер стали теж повстанцями. Будемо боротися...

— Чим? З ким? — кричать зліва.

— Будемо разом з українськими повстанцями!

— А українські повстанці при першій сутичці розбіжаться по своїх хатах, а що ж тоді галичани? — питають його.

— Тоді постріляємося,—урочисто й серйозно заявляє сотник З.

— А чим же стрілятися, як у нікого немає навіть револьвера?

І заля вибухає голосним сміхом.

Хтось із „правиці“ радить вибрати делегацію і вислати до поляків у Липовець та спитати, що вони зроблять з нами, як перейдемо до них.

І знову всі сміються.

— Погладять по голівці прикладами! — кричить хтось зліва.

— З музикою зустрінуть!

Праві з лівими починають сваритися, аж скачуть одно до одного. Ліві домагаються, щоб командир важкого гарматного дивізіону, що був ініціятором змови з бандами і зради в Лобачеві, сказав, що він думає. Через нього ж усі опинилися в мішку.

Командир, в елегантських білих штанах, з надто йолопуватим обличчям, встає і, хвилюючись, виправдується. Його часто переривають зліва. Загикуючись і повторяючи одно слово три рази, він указує, що відірватися від більшовиків треба було, бо ми українці,

в нас відібрали синьо-жовтий прапор, словом — лазить руками на мілині і вдає, що плаває.

Представники 1-го полку ЧУСС — щоб розбігатися поодиноко куди хто може, а харчі поділити або роздати селянам. Гармати без набоїв знищити.

Від „уміркованого“ представництва виходить пропозиція, щоб непомітно переправитися в околиці Балти і там з'єднатися з генералом Павленком і Тютюником. Над цією пропозицією довго й гаряче дебатують. Нарешті ухвалюють без участи більшости „лівиці“.

— Стрільці не підуть! Стрільці вже не вірять нам! — кричать зліва.

— Треба агітувати! — озивається „український“ патріот поручник Е-х.

— Ми агітувати за цим не будемо! — говорять ліві.

— Ми будемо! — погоджується „правиця“.

— І я! — додає поручник Е-х.

Помначштабу сотник Б-ч вносить пропозицію, щоб назву бригади змінити з „1-а бригада УСС“ на „Галицька бригада“.

— УСС мають свою традицію, а в цьому поході вживати їхньої назви не треба й не бажано!

Його підтримують усі УСС'и.

Із сцени на залю виходить тов. Чорний.

— Треба призначити нових командирів полків. Призначуватимемо по старшині. Перший полк! Хто у вас найстарший старшина?

— Товариш А-ч! — відповідають.

— Де він?

— Не прийшов — хорий.

— Від сьогодні пан поручник А-ч є за командира полку.

„Правиця" закипіла.

— Він був військовий комісар! Він комуніст!

— Я прошу тихо! — крикнув по-німецькому тов. Чорний. — Тут немає ніяких комісарів! Я — командир бригади, і я наказую!

За командира 2-го полку призначено отамана В-ка, а 3-го — сотника З-ча.

Слово взяв „старшина штабу" тетіївського „повстанчого коша", що вів нас на Умань — „сотник" чи „полковник" Ярема. Молодий хлопець родом із Станиславівщини в Галичині. Бандитує другий рік.

— Панове старшини! Україна поневолена. Наша ненька Україна хоче жити. Воля йде... і так далі.

Я одно тільки затямив із довжезної промови „сотника“ — це дуже часте слово „ненька Україна“ і страшенну вузькість думок. Ніколи в житті не почував я такої вузькости, як підчас його промови. Удавалося, що велика заля стала маленькою, як коробка. І годі було видержати довше. „Лівиця“ почала розходитися, не дослухавши, чого хоче „ненька Україна“ словами „сотника“ Яреми. Чи, може, того, щоб дві тисячі безборонних галичан повісилися на цибулівських вербах, чи, може, щоб слухняно стали між двома вогнями і вкрили трупом зелені поля?

Надворі звечоріло, і ми розійшлися спати. Я зайшов до клуні пошукати нового командира 1-го полку тов. А-ча, але його вже не було. Втік.

— Щасливої дороги, дорогий товаришу! — думаю собі. Чи побачимося ще коли-будь?

Вночі я та ще декілька партійних товаришів упланували втечу. Втікати треба не на Умань чи Христинівку, а на Черкаси, до тих

частин 44-ої дивізії, що знають нас. Нам було відомо, що червоноармійці дуже розлючені на галичан за зраду на цілому фронті і, без сумніву, не завагалися б і на нас відбити свою злість.

Втікати можна було тільки підводою, якої в нас не було. Але старенький збільшовичілий галицький піп Н., що мав двох синів-комуністів, узяв на себе завдання найти підводу, а тов. В. К-ий повинен був протягом завтрашнього дня дипломатично нав'язати зносини із „сотником" Яремою і від нього одержати адреси тих „повстанців", що жили в селах на шляху нашої майбутньої мандрівки. Цим самим ми були б безпечні перед другим полоном.

Найближча ніч мала відірвати нас, трьох комуністів і старого пудака-попа, раз на все від цього походу. І в тій надії ми намагалися заснувати, хоч дуже не давали п'яні стрілецькі голоси, що довго лунали біля обозу.

ДВОМА ШЛЯХАМИ

4 травня 1920 року

Цілий день наша п'ятка готується до втечі. Збільшовичілий галицький піп підводу найшов. Це було два стрільці 1-го полку, що згодилися втікати. Тов. В. К-ий нав'язав зносини з „сотником" і одержав від нього коротку записку, писану олівцем на папірці до куреня, щоб була непомітна. Записку мали ми дати одній людині в м. Соколівці, 25 верстов від Цибулева, де повинна бути наша перша зупинка. Записка коротка і, певно, умовленими знаками:

„Василь Митрофанович! Люди свої. Зробіть що треба. Вони скажуть. Пантелеймон".

Тов. К-ий говорив „сотникові", що ми в ніякому разі не можемо йти до поляків, бо раніш були надто зaанґажовані в політичній

роботі в Галичині, і нас, певно, розстріляють. Ми хочемо дістатися до „повстанців“ у район Черкас.

„Сотник“ похвалив наш план і зробив що треба.

Втікав я, тов. К-ий, тов. К. К-ик, піп Н. і двоє стрільців-усусусів. Виїхати мали вночі, як тільки зійде місяць. Старшинська „правиця“ мітингує поміж стрільцями й намовляє, щоб вони йшли на Балту.

— Не підемо. Досить водили вже нас і ось куди довели! — кричать стрільці.

— З місця не рушимося, ідіть сами!

— Слухали вас — ось чого діждалися!

— Не підемо! Не підемо!

— Не слухайте його, він бреше!

„Український“ патріот, єврей Е-х, аж захрип, так переконує. Переконують і гарматчики та инші. Але стрільці не слухають. І їх перестали переконувати, а почали просити. Після довгого торгу стрільці почали радитися у своїх гуртках. А потім голосно заявили своїм агітаторам:

— Ще цей раз послухаємо вас. Але заявляємо, що, як по дорозі впаде на нас один

постріл чи то з польського, чи більшовицького боку, ми вас всіх виріжемо.

І старшини без слова відійшли. Після полудня вони змінили план, бо довідалися, що до Балти не зможуть так легко пробратися. Ближче оперував „отаман“ Волинець біля Гайсина, і в тій надії, що через нього вони зможуть дістатися до Петлюри, постановили пробратися на Гайсин.

День минув на приготовуваннях. Що в нас ще було, ми попродали селянам і пішли прощатися з ближчими товаришами.

Стріваю стрільців з 1-го полку ЧУСС. Плачуть, як діти.

— Що вони, сволочі, наробили? І що вони хочуть робити з нами?

Потішаю, як можу. Один із них, тов. Лапшин, дає мені на дорогу револьвера, другий міняє шапку. В мене була звичайна ґалицька, дуже помітна. І стрільці порадили перемінити та дали мені англійського кашкета, в якому колись ходили денікінські офіцери. Кажуть, що тепер я більше подібний на світську людину, ніж на вояка. Прощаємося дуже щиро.

— Віримо, товаришу, що скоро побачимося,— каже один стрілець.

— Мусимо так вірити! — відповідаю і йду. І аж тепер бачу, що недалеко стоїть начбриг Чорний і придивляється до мене. Повільно підходить до мене, мовчки простягає руку й міцно тисне. Я ніби дивуюся. Але він прекрасно розуміє, що я стараюся грати перед ним ролю, і півголосом каже по-німецькому:

— Я вам завидую. Щасливої вам дороги, товаришу!

Я встиг сказати тільки тихе „дякую" і, чомусь зворушений, відійшов.

Вечоріє, падає дощ. Погано, бо болотом важко утікати. Але нехай. Тов. Б-ч (помначштабу, не комуніст, але в цей час такий, як начбриг Чорний), що знає про нашу втечу, дає нам змогу відрисувати нашу дорогу до Соколівки з мапи. До втечі все готове, і ми на кілька годин лягаємо спати.

Північ. Містечко спустіло. Всі обози виїхали на Гайсин. Їдемо й ми, тільки в другий, протилежний, бік, на схід. За селом грузнемо в болоті. Злазимо з підводи й помагаємо коням. Тиха й понура, хоч місячна,

ніч. Ніде ні душі. Я міцно стискаю в кешені ручку револьвера і навіть не знаю, чи він стріляє.

Їдемо довго. Годину, дві, три. Коні добрі, і ми досить швидко чалапкаємо по болоті. Світає. Навколо — безкраї поля. Стріваємо людей, що їдуть у поле. Дивляться з недовір'ям на нас.

— Далеко до Соколівки? — питаємо.

— Верстов десять, — відповідають.

Мабуть, прийняли нас за поляків, бо дуже довго оглядаються.

Їдемо довго, дуже довго тих десять верстов. Уже й сонце зійшло, а ми все ще чалапкаємо. Вкінці виринають у ранньому тумані контури Соколівки. В'їжджаємо в містечко, зруйноване, але заселене. Здивовано дивляться на нас євреї та міщани. За вказівками „сотника" Яреми стаємо перед хатою потрібного чоловіка. Перший зайшов тов. В. К-ий. Незадовго вийшов і відчинив ворота.

Поснідали, набрехали цілу купу історій і почали радитись, що робити. В „чоловіка" знайшлася дуже неточна земська мапа. Назначуємо свою дорогу й питаємо його, куди

їхати нам. „Чоловік“ не дуже знає, але в нього є приятель кооператор. Живе в другому селі, та він його покличе. І від нього довідуємося все. Що ж до „військового становища“, то в них немає ніякого війська. Більшовики в Христинівці, від них 22 верстви, та в Умані.

Ми пішли в містечко, накупили багато тютюну, якого давно не курили, і чекаємо в саду. Прийшов кооператор. Вислухав нас і хитро підсміхнувся.

— Я можу вам дати адреси до своїх людей, але не раджу пускатися в таку дорогу. Краще ви пересидьте в нас поляків, і тоді поїдете, куди захочете.

Але ми не погодилися.

Кооператор — хитрий чолов'яга. Годі пізнати, хто він із переконань, у кожному разі Петлюри не любить і хмариться, як ми говоримо дещо додатне про нього (ми ж грали ролю великих патріотів). Чомусь дуже сподобав собі мене і навіть узяв з собою на обід. Одночасно мав показати мені хату, в якій будемо ночувати. По дорозі довідався я, що в його селі є два вчителі - більшовики.

— А вони не втікають? — питаю.

— Ні. Ми з ними у згоді. Як у нас більшовики, то вони боронять нас, а як Петлюра, то ми їх, — відповідає кооператор.

Мені дуже захотілося побачитися з тими вчителями, і я просив свого „товариша“ зайти в школу. Він згодився. Але в помешканні обох ми не застали нікого, тільки цілі гори радянської літератури. Обидва вчителі були, мабуть, в Умані. По дорозі кооператор дуже намовляв лишитися в нього.

— Я вас переховаю, опісля поступите в „Союзбанк“ в Умані. Вони хай їдуть, але ви не їдьте...

Та я не згодився.

Завів мене в дебру за селом, що в ній серед білого дня панував присмерк. Зсувалися болотяною жовтою доріжкою доти, доки на дні яру серед зелени не завидніла невеличка солом'яна хатина.

— І хто тут може найти вас? — питав, сміючись, кооператор.

Він три рази постукав у двері, і за хвилину вони відчинилися. Ми ввійшли в сиру низьку хатину.

— Знайомтеся, — сказав мій „товариш“, вказуючи на молодого високого й ясноволосого хлопця. — Це січовий стрілець. Теж ховається, жде своїх.

В розмові довідався я, що „січовий стрілець“ [1]) живе тут вже четвертий місяць. Їсть пшоно з салом і робить черевики. Про його схованку знає тільки малий хлопчина кооператора — більше ніхто. Сам — наддніпрянець, а не галичанин. Дуже мовчазний, мабуть, відвик од людей.

Я оглянув вогку хату, і вона дуже не подобалася мені. Але сказав, що вечором прийду спати.

Як ми повернули до товаришів, всі вони лежали у великому саду й вели балачку про „політику“ із старим дідом - міщанином. Дід розбалакався й зі мною. Розказав, що цей сад його, а, крім цього, має 40 десятин землі, дві хати і... дочку.

— Молода, була в школі, заміж пора. Старий я, нездужаю...

---

[1]) Січові стрільці (СС) — це була військова, частина переважно з галичан, яка ввесь час служила Центральній Раді, а потім Директорії. Командував нею Коновалець. — Ред.

Більшовиків він ненавидів усім тілом і душею. Він багач, куркуль, а вони землю одбирають, голоті дають.

— Мою працю з діда-прадіда беруть. „Куркуль“, кажуть, не пр... пролетаріят, чи як там, а експлататор. Матері їх ковінка...

І дід довго лаявся, вихваляючися перед нами своїм багатим „лексиконом“ лайки.

Я дуже припав йому до вподоби.

— Женіться! — просить мене. — Їй-богу, буде вам добре. Поле, сад, два будинки. Поміщиком станете.

Я вдоволено засміявся. Але дід не жартував.

— Женіться, пане, їй-бо, женіться!

Всім нам стало весело, а мої товариші й кооператор, сміючись, потакували і прихвалювали дідові мене. Я викручувався.

— Молодий я ще дуже, куди мені женитися...

Але дід не вмовкав. Він повернувся і крикнув у сад на дочку. (Чиста торговиця, — подумав я. — Ще скаже старий подивитись на зуби).

Прийшла дочка. Висока двадцятилітня дівка з подірявленим віспою обличчям і кирпатим носом. Соромлива, аж страх. Дід почав вихвалювати мене і навіть твердив, що я згодився женитися. Але дівчина заховала в руки своє поганеньке обличчя і втекла в сад. А я подумав: „Не дурно старий так хоче видавати дочку і ловить женихів на вулиці".

По полудні, як ми лежали в садку, прийшов молодий гарний парубок з інтелігентним обличчям і рухами. Назвав себе:

— Я — місцевий волосний старшина. Будь ласка, покажіть документи, хто ви такі?

Ми задерев'яніли. Документів у нас не було ніяких. А цей молодий старшина так переконююче поважно зажадав, що, видко було, почував себе твердо в цій закутині.

Ми почали вибріхуватися, пояснювати нашу втечу, звичайно, від поляків і від більшовиків. Парубок слухав - слухав, потім присів і, не згадуючи більше про документи, почав балачку про різні справи. Згодом ми зійшли на тему соціялізму, комунізму й революції взагалі. (Все це дуже обережно — і він, і ми). Але тут парубчак показав себе

з иншого боку. Науку Марксову він, без сумніву, знав докладніше, ніж ми, а в соціяльних питаннях розбирався далеко краще, ніж у своїй волості. До того його стиль розмови свідчив про те, що хлопець читав багато. І це дуже здивувало мене. Таких „волосних старшин“ я ще не стрівав на Україні. Але швидко моє здивування скінчилося. Парубок признався, що був кілька років у Німеччині, як полонений. Працював на фабриках, потім був в українському таборі для полонених. З переконання соціяліст і в таборі тримався осторонь від патріотичного руху, але натомість багато вчився.

Нам стало трохи легше на серці, все-таки не сміли ми щиро розбалакатися з ним. А втім, сам він виминав ширших розмов. Говорив обережно, безсторонньо. Одинокий представник соколівської влади був дуже хитрий дипломат.

Вечоріло, і він, попрощавшися з нами, відійшов, побажавши щасливої дороги. Ми постановили заночувати тут же, а не йти в яр, і ранком рушити на Корсунь, а відти на Черкаси.

Перемучені й невиспані, швидко пішли спати. Піп спав у хаті, стрільці — на підводі біля коней, а я, тов. В. К-ий і К. К-к — у дривітні. Заснули, як убиті.

5 травня 1920 року

— Вставайте! Вставайте!

— Що сталося?

— Вставайте! Вже тут!

— Хто?

Над нами стояв блідий старенький піп і дрижучим голосом говорив:

— Більшовицька кіннота! Приїхали за нами. Розстріляють нас. Вставайте!

Ми схопилися, як ошпарені. Через відчинені двері я побачив на подвір'ї до 25 верхівців, що спокійно стояли й чекали.

У дривітню підійшов нахмурений кіннотчик, хвилинку дивився, як ми нервово одягалися, і гробовим голосом спитав:

— Зброя у вас є?

Я віддав йому свого револьвера.

Він зовсім не цікавився, хто ми такі — видно, і без нас знав добре. Але тов. В. К-ий почав виправдовуватися.

— Ми втікаємо від банд. Вчора виїхали з Цибулева. Добре, що ви нас візьмете з собою.

Але кіннотчик (він був командир загону) на це не відповів ані слова, тільки додав:

— Швидше, швидше...

Надворі ще не сходило сонце, як ми, оточені верхівцями, виїхали в поле. Нас проводили сумні очі чоловіка, що давав притулок — старого діда з-за повітки та його кирпатої дочки.

Їздці були всі українці, полтавці. З нами не говорили зовсім, а на наші вперті заяви, що втікаємо від банд, підсміхнулися злобно й іронічно відповіли:

— Знаємо! Ми також були в бандах, але як утікали, то голі й босі, а не так, як ви одіті...

— Видумуйте! Знаємо таких!

І більше ні слова.

Стежа не дуже безпечно почувала себе в цій країні безвладдя, бо підганяла, щоб їхати швидше, і оглядалася на всі боки. Командир із двома їздцями лишився далеко ззаду і їхав повільно слідом за нами.

Молодий гарний кавалерист, якому віддав я цілу пачку тютюну, півголосом шепнув:

— Погано з вами. Нам донесли, що ви петлюрівські агенти. Переговоріть із командиром: він хороша людина, червоний старшина...

І, сказавши це, помчав уперед [1]).

Ми сиділи на підводі й дуже завзято курили. Цигарку за цигаркою. Але піп, здавалося, збожеволів. Трясся, побілів і плів різні небелиці. Хвилину дивно сміявся, хвилину плакав.

— Двох синів мав у Червоній армії. Один — полковник, другий — сотник. Обидва лягли під Козятином. Сини, сини, соколи сизі!..

І старий, що не видумував про синів, заливався голосним плачем.

А підвода мчала з їздцями все далі й далі.

Сходило сонце. Гарне, тепле, рум'яне сонце. Зарожевило буйні поля, розмалювало небозвід фантастичними барвами.

---

[1]) Особисто я певен, що волосний старшина був більшовик, узяв нас за петлюрівців і навів на нас кіннотний роз'їзд.— М. І.

Ми з'їхали в долинку, і нас задержали. Навколо — безкраї поля зеленого жита й малий ручай. Пахощі розцвілої весни й ніжно-лоскотливе проміння сонця. Околиці — як у казці.

— Ми найшли набій, значить, у вас ще є зброя, — почав один із вершників, показуючи справді револьверного набоя.

Ми переглянулися. Але ніхто з нас, крім мене і старого попа, не мав револьверів, що ми віддали їх командирові ще в Соколівці. Було ясно, що кіннотчики вигадали історію про набій тільки тому, щоб мати причину причепитися.

На наші запевнення, що зброї не маємо, їздці не повірили. Звеліли злізти з підводи й пильно перешукали всі речі, мішок із січкою і солому. Потім подумали, поставили нас усіх в один ряд, від'їхали на кроків п'ять уперед, де стали напроти також рядом, і взяли в руки рушниці. Старий піп голосно заплакав.

Мені довелося стояти на самому правому крилі. Всі ми знали, що смерть близька. Може, за кілька хвилин помремо серед цієї чудової країни? І не знаю чому, я був спокійний. Надто спокійний. Тільки божевільно

курив. А в голові бушувала бистра - бистра думка:

— Краще вмерти тут, ніж у руках панів... Така вже доля.

А кіннотчики стояли спокійно і без слова, вперто дивилися на нас. А ми — на них. Ніхто не просився. Чекали: ми — смерти, вони — виконання обов'язку. Так чудно тоді на душі, як знаєш, що життя кінчається, що більше не побачиш ні сонця, ні поля, ні людей. Кінець усьому. Так просто. І немає жаху, немає жалю. Є тільки безвладдя думки й легка, лінива втома. Мимоволі блискавкою прошивають мозок туманні спогади минулого, чомусь виринає давно забута картина з дитячих літ, потім... потім знов та дурна влізлива пісня:

У попа була собака,
Він її любив...
Вона з'їла кусок м'яса,
Він її убив...
І в садочку поховав,
І на гробі написав,
Що! —
У попа була собака,
Він її любив...

І так у безконечність.

Згори поважно з'їхав командир і став з боку від нас. Його молоде обличчя було кам'яне, надто серйозне. Він довго-довго міряв нас своїми холодними очима, ніби чогось вагався. Я стежив за ним, і наші очі зустрілися. Зустрілися й боролися з собою. Він не відводив їх від мене і пронизував наскрізь моє хирляве тіло. Я перестав навіть курити.

— Товаришу командире! — озвався я перший якимсь чужим голосом.— Якщо не вірите нам, то завезіть у штаб і телеграфом запитайте про нас тов. Затонського...

— Вас знає товариш Затонський? — глухо запитав він.

— Знає,— кажу.

І це слово врятувало нас. Командир глибоко зідхнув, а з ним і всі ми.

— На підводу! — скомандував, і ми рушили далі і моментально забули, що були одною ногою в могилі. Все це видавалося вже як щось давнє, недійсне, як сон.

До Христинівки було далеко, і ми їхали кілька годин. За цей час ближче зжилися з кавалеристами і навіть подружилися. Тільки

командир держався все осторонь і був мовчазний.

Христинівка. Великий вокзал повний війська. Це — головна база червоного фронту на цьому відтинку. Нас оточують червоноармійці.

— Хто такі? Хто? — допитуються.

— Галичани! — відповідаємо.

— А-а-а! Галичани! Зрадники! Сволочі! — кричать навколо.

Один із наших кавалеристів пояснює, що ми перебіжчики від банд.

— Да, да! Не перебіжчики, а самі бандити. Ось цей денікінський офіцер! — каже червоноармієць і показує на мене.

Я здивувався, але потім догадався. На мені був англійський кашкет, як часто носили денікінські офіцери. Завели в порожній вагон, поставили вартового, потім принесли обід. Тов. К-к, що був ранений у ногу, просив лікаря перев'язати й оглянути рану. Прийшов фельдшер і сестра милосердя, німка. Зраділа, що могла поговорити рідною мовою з нами.

З цілої станції збігалися люди оглядати нас. Червоноармійці, що стояли на варті, ледве стримували цікавих.

— Та ж люди, не бачите! Такі, як і ви!

Ввечері нас повели до коменданта враз із речами. Комендант — людина обмежена, неграмотна, з рухами голяра. Переглянув чемно речі й казав відставити нас у вагон „арештованих“.

Вагон був повний різних-прерізних людей. Переважно п'яних, яких за це й арештували. Довелося спати на долівці, щоб хоч через дірки в дверях дихати свіжим повітрям, бо у вагоні можна було сміливо завісити у повітрі сокиру. Пізно вночі роздумували ми над пережитим днем і нарешті заснули твердим сном. А вночі приснилася мені чарівна долина в степу, а в ній я, простоволосий, закривавлений і з божевільними очима та крикливою остогидлою піснею:

А в попа була собака,
Він її любив...

6, 7, 8, 9, 10 травня 1920 року

Життя нудне, сковане обручами. Кожного дня по два рази переводять у нас труси й нічого не находять. Що зроблять із нами, не кажуть. Чекаємо все ще під арештом.

Сьогодні над ранком привели звідкись і кинули у вагон скривавленого уголовного бандита, що грабив і вбивав. Цілий день лежить на долівці й не піднімає обвязаної голови, ані відзивається. Просто неможливо жити в цій коробці. Вузька, душна і гнітюча.

Яке щастя! Пероном проходила відома мені дівчина, яку били в Тетіївському штабі, і я крикнув на неї. Пізнала й дуже зраділа.

— І ви тут? — питає.

— А ви?

— Я вже два дні. Лікуюся. Чого ж ви під арештом?

— Не знаю. Не маємо ніяких документів.

— Я піду до коменданта.

Увечері нас покликали до вагону командира бойової ділянки фронту. Командир, симпатичний, середніх літ, український робітник із Катеринослава. Дуже чемний і тактовний. Говоримо про політичні справи, згадуємо й українські партії. Він — колишній есдек, поважає Винниченка, згадує про нього.

— Але він надто інтелігент, — каже по хвилі. — Як письменника, люблю його дуже. В житті людина одверта й чесна. Але амбітний.

Жаль, що пішов иншим шляхом, хоч кажуть, що десь за кордоном заснував комуністичну групу.

Про ці справи ми мало знаємо й не говоримо.

— Вкінці жаліти нам нічого,— додає після павзи робітник.— Що було, не вернеться, пережилося. В нас підростають нові, молоді, наскрізь наші...

Переходимо до особистої справи.

— Сьогодні була в мене одна товаришка і просила пустити вас на волю. Ручиться за вас трьох. Я пустити не маю права, хоч ви й партійні. Переведу вас тільки до кращого вагону, до класного, а найближчим потягом відставлять вас до штабу 14-ої армії в Кременчуці, де, певно, будете вільні.

Дякуємо й за це і відходимо.

Другого дня ми вже мали право вільно ходити по станції. Товаришка Нюра (так звалася побита дівчина) цілими днями сиділа на сонці — „лікувалася". Говорили ми дуже багато, і раз я мимохіть запитав її:

— Скажіть, товаришко, як це так? Ви марксистка й повинні в найкритичнішій хвилі

рятувати життя, а там, у Тетієві, ви на моїх очах домагалися, щоб вас розстріляли...

Дівчина легко почервоніла й відповіла.

— Знаєте, товаришу, аж соромно признатися. Я не хотіла, щоб мене били, з дуже простої причини: я не мала на собі сорочки, і мені було дуже неприємно. Єдина сорочка порвалася, а білизна пропала під Козятином...

І вона на хвилинку замовкла, опустивши очі в землю, а потім додала:

— Буржуазні пересуди! Ми називаємо себе новими людьми, але, справді, ми ті самі, що й батьки наші, тільки оперуємо новими фразами. Ось я: не мала сорочки — і домагалася розстрілу. Яке безглуздя! Як дитина. Подумаю зараз і не вірю, що це справді було. Да-а-а!.. Далеко нам до того, щоб бути новими... Инша річ, що можемо бути проповідниками нового, але не будемо сами новими людьми. В нас у крові й кості традиції і звички віків. Далеко ще до нових людей. Вони перед нами. І це не скорі покоління... Прийдуть поволі так, як прийшли ми й наш великий час...

10 травня 1920 року над вечір нас у товаристві двох червоноармійців, старших людей, посадили до вагону і вночі повезли в напрямі Цвіткова.

11 травня 1920 року

Ми на ст. Бобринська. Тут уже чимало снується кіннотчиків армії Буденного, що пересувається на фронт. Йшли з Дону похідним порядком більш ніж два тижні.

Зустрічаємо й галичан, що їдуть кудись в „інтернаціональну бригаду“. Це переважно галицькі німці з колишньої галармії.

Находимо й тов. Береговенка, що в Тетієві одержав „10 і пропуск“. Побачив нас і з радости розплакався. Наші вартові знають, що ми втікати не будемо, і відпускають походити по станції, доки буде потяг далі. Йдемо з тов. Береговенком до коменданта станції і говоримо телефоном з тов. Бараном, що зараз у 44-ій дивізії в м. Городище. Радіє й обіцяє вислати до штабу 14-ої армії телеграму в нашій справі.

Вночі їдемо далі.

Розляглися на площадці й дивимся на зорі. Ніч холодна, і ми загортуємося в що попало. Спимо.

Під ранок потяг зупиняється й довго, протяжно свище. Навколо пущі й ліси. Озброєні червоноармійці біжать уперед, до паротягу. Показується, що потяг зупинився перед станцією, що не дала сигналу вільного в'їзду. Червоноармійці зайшли до будинку і найшли вбитого начальника станції, його жінку та троє дітей, а також перерваний телефон. Телеграфний апарат забрали бандити з собою. Залізничник, що врятувався втечею і виліз із кущів, розказує, що напад зроблено вже тоді, як наш потяг під'їжджав до станції.

Їдемо з пригодами далі, неначеб-то читали одно з авантурних оповідань Джека Лондона.

12 травня 1920 року

Як смеркло, ми приїхали до Кременчуку. Довго блукали по місті, аж нарешті привели нас до тюрми. Чекаємо. Надбігає задиханий, у шкуряній куртці, з орлиним носом, чоловічок.

— Ето что? — питає вартового.

— Галичани, перебіжчики з бандитського полону.

— А-а-а! Ґалічанє? Значіть, будєт работа, — і радісно потер руки та зробив рух, якби закачував рукава.

Ми обурюємося такою поведінкою і заявляємо, що хочемо бачити начальника. Чоловічок спершу не хоче й слухати нас і веде в тюрму, але ми не йдемо. Він лютиться, погрожує, потім іде до телефону й довго балакає з кимось. Не розуміємо настільки російської мови, а власне — хриплого жаргону, щоб довідатися, про віщо говорить чоловічок. Але після розмови він грубо й незадоволено дає адресу, і нас ведуть на нічліг у порожнє помешкання при якійсь вулиці.

13 травня 1920 року

І ось ми всі на волі. Телеграма тов. Барана вже чекала нас, а поза тим стрінули тов. Кручинського, що їде до Харкова на IV всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Годі

описати, яка сердечна була наша зустріч. Ми й раділи, і розказували, і мовчали, щоб надивитися на себе.

І тов. Кручинський написав на пам'ятку кілька слів у мій записник:

„Я, не вважаючи на ніщо, вірю в Червону Галичину, бо з нею і її орлами усусусами мене звязують бойові переживання в боротьбі з польською шляхтою. Хай, що чорна ніч і зрада, ярко блистять зорі!!“

В цій вірі він поїхав на всеукраїнський з'їзд, де й боронив 1-у бригаду ЧУСС, яку зачислювали теж під загальне число зрадників.

15 травня 1920 року

Ми вже поміж своїми. Сьогодні приїхали в м. Городище недалеко Корсуня, про яке в своїх „Гайдамаках“ згадує Тарас Шевченко. Кілька верстов од містечка спочиває в запасі 2-й курінь червоних УСС, що чудом вирвався з польського перстеня під Козятином.

Я зморений до краю, але сідаю на конячку і їду в курінь. Вітають мене, як воскреслого з гробу. Кажу коротку доповідь про події

в Тетієві й долю инших полків кол. бригади ЧУСС. До пізньої ночи говоримо з стрільцями на різні теми. Вони дуже боляче переживають нашу трагедію.

Ночую на кватирі тов. Шеремети Петра і тов. Мельничука Степана[1]). На фронті заворушився ворог, і наші частини залишили йому Корсунь. Курінь ЧУСС рушив на підмогу.

16 травня 1920 року

Повітрям чути, що панська армія з кожним днем слабне. Зовсім так, як роздратований бик вирвався з обори, вибіг на вулицю, роздавив декілька чоловіка й помчав у широкі поля.

Біг вільно й переможно все далі й далі. Аж добіг до високих стрімких скель. Почуваючи в собі непереможну силу, розбігся, як тільки міг, і вдарив твердим лобом

---

[1]) Мельничука Степана і Шеремету Петра, що були членами компартії, розстріляно в м. Чорткові 11 листопада 1922 року за присудом польського суду. Обидва товариші були провідниками червоної повстанчої ватаги, що в місяці жовтні 1922 року оперувала в галицьких повітах, близько річки Збруча, і була розбита та полонена польськими військами.— М. І.

у ще твердіше каміння. Заревів болісно, захитався й відступив назад. Попробував ще раз. Але й тепер це саме.

Скелі — як скелі. Стоять, не ворушаться і не пропускають божевільно-лютого бика далі.

На фронті все ще немає підсилення, але недобитки червоних частин тримаються. Сильні відділи польської кінноти посуваються з дуже великим трудом уперед, і то без особливого стратегічного значіння. Буває, що малий загін займе село й після кількох годин лишає його. Наступ білої армії в агонії. Військо не почуває вже в собі сили, і немає віри в дальший похід. Слабий червоний фронт дуже вперто боронить лінію, а в тилу поляків розгорілися криваві повстання проти них.

В напрямі на м. Сквиру підсовуються хмари червоної кінноти, що шукають слабого місця, щоб прорвати шляхетський фронт. Але 20 тисяч кіннотчиків так тихо й непомітно „нюхає“ здовж панської лінії, що про них майже нічого не чути. Справді, поляки стягнули на цю ділянку майже всю свою

кінноту на чолі з генералом Карніцьким[1]), у якого підчас світової війни служив теперішній командувач червоної кінної армії, тов. Буденний, вахмістром. Цілі ескадри літаків, як чорне гайвороння, кружляють над фронтом і засипують бомбами кіннотчиків. Крім цього, в повітрі висить непевність і передчуття чогось нового, великого.

Кінний польський полк захопив Корсунь, а дрібні його загони зайняли без опору м. Таганчу й підходять на лівому крилі під м. Канів. Тут зустрілися вони з невеликим загоном червоних повстанців під командуванням тов. Федоренка і після короткого бою відступили назад.

Всі чекають у нас нетерпляче на допомогу з тилу. Настрій бадьорий, хоч видно деяку напруженість. Поза цим, навколо кипить робота. По селах мітинги, до штабу прибуває що-раз більше добровільців-селян, що їх поділюють по червоних полках. Дивно, що в цих околицях багато народніх учителів —

---

[1]) Чи прізвище цього генерала правильне, не знаю. Так воно записане в моєму щоденнику від одного із співробітників штабу 44-ої дивізії.— М. І.

щирих прихильників радянської влади. Вони й проводять велику частину роботи по селах.

Для галичан, що мало ознайомлені з такою обстановою на фронті, трохи дивно стає, дивлячись, що діється навколо. Це не та війна в глибоких окопах над Стрипою чи в Альпах, де галицький вояк знав одне: стріляти, чекати кожної години смерти й животіти свідомістю про руїну себе самого й свого оточення. У громадянській війні на Україні не так. Вояк тут одночасно є і творець. Він у потребі стріляє, бореться і вмирає, але у вільній хвилині він агітатор, бесідник, провідник мітингу, організатор школи чи читальні або сам учиться. Слухає лекцій, читання книжок або газет, а як неграмотний, то вчиться письма. Буває, що він же є помічна сила в полі селянинові.

Такий сьогодні день. Курінь ЧУСС, стягнений із запасу, йде на фронт і в одному селі стрічаємо курінь пластунської бригади, що саме відкриває „хату-читальню імени Т. Шевченка". У другому селі сотня ремонтує сільську школу. Все це кілька верстов від фронту. Наші стрільці оповідають, що

й вони заснували три читальні та вибілили й вимастили одну школу.

Давніх галичан уже й важко пізнати. Дивлюся на деяких товаришів, що знаю їх від десяти років, і не пізнаю. Це вже не ті стрільці, що були. В них навіть обличчя инакші. Щось нове, зовсім відмінне. Стрілець-селянин чи робітник іде певно й гордо. Він думає швидше, орієнтується краще. З його мови й рухів можна пізнати, що він не сірий сліпий салдатик, а людина, свідома своєї мети, яка піде, де треба, розуміючи вагу хвилі.

А інтелігенти? Це той елемент, якому так важко зжитися з соціяльною революцією. Його класові інтереси майже не вирисовувалися окремо і до революції йшли в хвості буржуазії. Класова активна боротьба захопила інтелігенцію так, як того чоловіка, що скочив у річку купатися, а на березі вкрали у нього одежу. Революція поставила питання ребром: „або з нами, або проти нас“. Але інтелігенція, звичайно, намагалася бути „нейтральною“ і мріяла, вичікуючи старих часів із ліберальними реформами. Робітнича класа була для неї чужа, далека. Та не

чекало життя — цей вічний рух. У революції, до того в боротьбі клас, нейтральним бути природно неможливо. Кожна людина мусить стати на боці одного або другого табору. А революція — це не тільки поверхове, зовнішнє питання. Це не тільки революція державно-суспільного устрою, але й революція життя, духу й людської психіки. І хто намагається бути нейтральний, той відривається від життя, той лишається у старовині й тим самим стає мертвим, непорушним створінням з інстинктом продовження дня. В революції людство переходить величезний розвиток. В гарячій революційній атмосфері визрівають думки й ідеї далеко краще в місяцях, ніж за мирного часу в сотнях літ.

Дні стають роками, роки — століттями. І революцію роблять не озброєні вояки, а людська думка. Думка — найбільший і найнебезпечніший бунтар. Вона непереможна й вічна.

Галицькі інтелігенти, переважно вихідці села, виховані на традиціях своїх батьків і предків, завжди були тупі й лініво-повільні в революційній боротьбі, як у суспільному устрою, так і житті та психіці. В своєму

розвитку вони ссали кілька корів, і змішаний, а до того й неправильно даваний духовий покорм витворив із них, у порівнянні з інтелігенцією инших народів, добрих і типових міщан. Це люди з обмеженим світоглядом і величезними претензіями на европейців. Поверхова політура німецької й польської культури зробила з них ялову[1]) мебель, що імітує твердого дуба. Дуже важко приймали вони все, що було нове. Перед війною можна було спостерігати, як ідеї і суспільно-громадські реформи, що в Европі чи світі вибухали, робили своє й уступали місце новим, у Галичину приходили з великим спізненням і так дуже в'яло приймалися. До того ще одно нещастя: галичани в буржуазному суспільстві не могли опиратися на свою шляхту чи аристократію, бо не мали її. І на її місце ставала інтелігенція, бідна трудова інтелігенція. Цей стан нарешті вкорінився в психіці не тільки інтелігенції, але й простого люду.

— Вчу сина на пана! — говорив наш селянин.

---

[1]) Яловою меблею в Галичині називають ту, що зроблена із смерекового чи соснового дерева.— М. І.

І ця неминуча ненормальність найбільше скалічила одну з найбідніших інтелігенцій світу — галицьку. Зробила з неї невилікуваних духових інвалідів. Відірвала її від широких трудових мас, від свого коріння і ґрунту. Бо годі думати, що аматорські вистави або церковні хори по селах, які звичайно вели інтелігенти, було співжиттям з масами. А „праця серед народу“ — хіба ж це не була праця для себе самого, для своєї окремої інтелігентської класи? Це найтонше відчував своїми багатими, хоч і нерозвиненими почуваннями галицький селянин, для якого навіть найдемократичніший інтелігент був тільки пан.

Ці думки зароїлися в голові саме тепер, як я йду в поході з куренем ЧУСС під Корсунь. Балакаю з колишніми старшинами - інтелігентами. Вони переродилися. Ще рік тому всі односторонньо думали, а сьогодні — як би хтось дужий невідомий розбив обручі, що стискали їхні голови, і вільні думки зробили з них инших людей. Правда, вони глибше думають над тим, що діється. Вони часто скаржаться на ненормальності у виконанні

— Правильно, діду, правильно! — гукаємо в один голос.

— Двох синів мав. Але, як почув, що пани йдуть, послав до армії. Купив коні і зброю і послав. Хай погарцюють...

А потім, як би хотів забути про синів, старий Пархом ставав веселий і навіть злісно кричав на нас.

— Гей, хлопці, пийте мед, їжте сало, хліб! Що маю — даю. Ви люди з другої планети, повернете в рідні краї і добрим словом згадаєте старого діда Пархома! Правильно я кажу?

— Правильно, діду, правильно! — знову кричали ми й веселими очима слідкували за живим запорожцем.

Але в тій хвилі наші застави залились голосним татаканням кулеметів, і ми, нашвидку попрощавшися з дідом, кинулися до коней та помчали в поле.

По степу стелився молочний вечірній туман.

. . . .

. . . .

Цілу годину клекотіло. Цілу годину лунав по степу тривожний смертельний відгомін бою. Лежу за кущиком якогось дерева,

і пригадується рідне село. Отак калатав я колись у велику п'ятницю біля церкви. І гомін нісся по селі, а я радів малим серцем та ще дужче калатав. А підхмелений паламар Марко біг сердитий і проганяв. І я утікав уздовж церковного паркану й на злість йому калатав.

Татарата-тата-тата... Та-та-та-та... Та-та-та-та...

— Ой! — застогнав хтось близько і так протяжно й безнадійно. Хто?

...А цікаво, чия оця трава? І хто коситиме її?... А ми так потоптали...

...Нових п'ять куль. Ох, і засвистало ж попри саме вухо. Як то є. Якби трошки вправо, то тарахнуло б у самісеньке чоло... Щастя!

...І мама стояла на воротях та плакала. А ми два йшли, гей би на весілля.

Та-та-та... Та-та-та... Цігінь-нь... Цінь-цінь...

...І так просила, щоб не йти, бо не побачить нас більше. Але ми сміялися, хоч жаль було матери...

— На пра-а-а-во-о-о!

Це голос Шеремети, але я не бачу його... Ох, ще хтось стогне.

„... *Ой, не йди, мій сину, ворог кулі має —*

Просто серця твого він ціляє“...

Ой мамо, мамо!

— Скоростріл [1]) вліво-о-о-о!

...А завтра прийдуть траву косити, а в траві — труп... Трупи... Трупи...

...Заграли мідні труби... Хто так писав? Чорт з ним! Ще п'ять...

...Цігінь-цінь... Ців-ців-цінь... Пів-в-в-в...

...І свищуть же, як на ярмарку... А бувало, як косарі косили, то розрубали в траві зайченя... А завтра нас...

— Цінь... Піф-пів-в-в-в... Пів-в-в... Тіті-та-та-та-та...

— Праве крило впере-е-ед! Передай!...

Татататіта... Татата-тітіта... Трррах-тах-тах...

— Праве крило впере-е-ед!

...Так темно, що ні чорта не видко... А цікаво, чи є десь тепер люди, що живуть

---

[1]) Галичани називали кулемет скорострілом.— М. І.

безжурно?.. Ох, як торснуло, мало по бороді не талапнуло. Мабуть, стара куля...

„...А в попа-а-а була соба-а-ака,
Він її люби-и-в..."

— Обходять зліва-а-а!

— Ані руш!

З трави виринають чорні тіні і хильцем кидаються назад. І я за ними.

— Наліво скоростріл! Ні з місця!

...О-ойй!

А мені в голові:

„За нами дід Пархом... А там дальше — Шевченкова могила... Як то каже Тичина?

Ой, Княжа гора — високенька!"...

...Цігунь-цінь... Цінь-цінь-пфів-в-в...

За нами — крики і тріскотня. А ми задихані назад. Ой, леле!

Та враз блиснуло в очах, спалахнуло — і степ позолотів. Ми зупинилися.

— Назад! Степане, скоростріл!

Це голос Шеремети.

Татарата-ті-ті-тата... Та-та-та-та...

— Вперед!

Повернулися, і знову рушниці в руки. Цівки розігрілися, аж печуть. А степ золотиться,

виблискує та все ширше та ширше... А Мельничук на лівому крилі виграє на кулеметі, як на сопілці. Простоволосий, без шапки...

— Вперед! — захриплим голосом кричить Шеремета.

Виринають з трави темні тіні й хильцем напроти ворога. Я оглянувся. Недалеко дідового хутора в полум'ї палає копиця сіна. А біля неї старий Пархом, в одній сорочці, простоволосий, зносить свіже сіно й кидає... Ой, діду наш золотий!... Світиш нам дорогу...

Ворог відступає, а ми за ним уперед. Бредемо росистими травами і ані слова. За нами — ранені та трупи, перед нами — теж. А ми задихані й наче сонні. Чи все це була правда?

— Утікають на Корсунь... — хрипить Шеремета.

— Тільки швидше за ними...

Підбігаємо що сили, а світло з дідової копиці все слабше і слабше.

Прощай, добрий та дорогий наш діду Пархоме! Ти своє зробив, а ми — ще ні. Завтра чекає нас Корсунь...

Кінець першої частини

ПІСЛЯСЛОВО

Протягом того часу, коли мої спомини друкувалися в „У. Щ. В.“, одержував я з різних кінців Америки й Канади від робітників та робітниць листи, в яких висловлювали вони своє надзвичайне зацікавлення та вперто допитувалися, чи вийдуть ці записки окремою книжкою.

Для мене дуже цінні ці щирі, прості листи дорогих товаришів і товаришок, але зазначу одно. Спомини мої — це скромний пам'ятник тим безіменним великим борцям соціяльної революції, які поклали свої молоді голови в боротьбі за краще життя трудящих мас. Ані слова немає в цих споминах видуманого, а все, що написано, було. І, віддаючи українському робітництву цю книжку, я кажу:

„Беріть її, бо вона не моя, а ваша. Я не про себе писав, а про рідних братів ваших!“

І вірю, що всі ви, які дихаєте одними грудьми з тими борцями, грудьми фабрик, копалень, тюрем, військових батальйонів і вузьких шматків землі, приймете цей скромний подарунок щиро та радо. Бо він — ваш.

А в найближчому часі я віддам вам ще й другу частину записника під назвою „В бур'янах".

М. Ірчан

20 травня 1923 року

ЗМІСТ

Ціна 1 крб. 35 коп. (Р)

